

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України та методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

Міжнародні відносини Української козацької держави в контексті геополітичних інтересів країн Європи (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

Студента 2 курсу, групи СОІ-2м
напряму підготовки (спеціальності)

014 «Середня освіта (історія)»

Кота Павла Вікторовича

Керівник: Королько Андрій Зіновійович,

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

_____ (підпис) (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Зовнішня політика Гетьманщини за часів каденції Богдана Хмельницького.....	8
1.1. Місце та роль Гетьманщини в міжнародних відносинах Європи за гетьманування Богдана Хмельницького.....	8
1.2. Особливості зовнішньої політики Богдана Хмельницького в контексті геополітичних інтересів сусідніх країн.....	14
1.3. Сутність Україно-московського договору 1654 р. та його геополітичні наслідки.....	21
РОЗДІЛ 2. Україна в планах країн Центрально-Східної, Північної та Західної Європи за гетьманування наступників Богдана Хмельницького.....	30
2.1. Доба Руїни, як один із чинників загострення політичної ситуації у Східній Європі.....	30
2.2. Розуміння країн Центрано-Західної Європи політичної ситуації між Українською державою й Московщиною.....	38
РОЗДІЛ 3. Геополітичний потенціал Гетьманської України, під час гетьманування Івана Мазепи.....	50
3.1. Політичні пріоритети гетьмана Мазепи при взаємодії з країнами Центрально-Східної, Північної та Західної Європи.....	50
3.2. Вибір 1708 р.: власна інтрига чи вимушений крок для порятунку держави.....	58
3.3. Геополітичні наслідки Українсько-шведського договору 1708 р.....	66
РОЗДІЛ 4. Складові просторової компетенції під вивчення міжнародних відносин Українського гетьманату на уроках історії у 8 класі.....	75

4.1. Залучення просторової компетенції під час розгляду теми «Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654-1657 рр.».....	75
4.2. Застосування просторової компетенції під час вивчення теми «Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика».....	83
ВИСНОВКИ	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94
ДОДАТКИ	111

ВСТУП

Актуальність теми. Як в 2014 р., так і після 24 лютого 2022 р., Україна перебуває у центрі світової геополітики. Кількість відновлених або встановлених з нуля міжнародних контактів на міждержавному рівні важко порахувати навіть кращому з кращих спеціалістів у сфері міжнародних відносин. Звичайно, що на сучасному етапі проблеми українського питання, його сприйняття на міжнародному рівні є різним. Так до прикладу Захід (за виключенням Угорщини і незабаром вийде з цього списку Словаччина) всіляко допомагає нам збройно та фінансово, коли в той же час Схід не є одностайним у своїй підтримці або ж навпаки є союзником або посилив торгівельне партнерство з Кремлем. Але чи завжди було так?

Згадаймо той факт, що після втрати української державності в 1340-х рр., будь-яка українська дипломатія як така була відсутня до 1648 р. З відновлення державності у формі козацької демократичної Гетьманщини в 1648 р. і аж до 1709 р. (за винятком емігрантської діяльності П. Орлика в 1710-1742 рр.), від гетьмана Б.-З. Хмельницького і до гетьмана І. Мазепи, Україна ретельно боролась за своє право на існування на карті Європи. За цей період часу, українська дипломатія вийшла за рамки Східної Європи і завдяки добре вибудованій комунікації та агентурній мережі, змогла налагодити потрібні контакти в ряді держав на Заході та Півночі континенту.

Актуальність нашої роботи підсилена тим, що автором зроблена спроба проаналізувати міжнародні відносини Українського Гетьманату в контексті геополітичних інтересів країн Центрально-Східної, Північної та Західної Європи (середина XVII - початок XVIII ст.) в розрізі боротьби із маніпулятивними наративами російської пропаганди про неіснування в українців державності та й тим паче системи міжнародних відносин як такої.

Об'єктом дослідження є еволюція налагодження системи міжнародних відносин Українського Гетьманату в контексті європейської геополітики в середині XVII – на поч. XVIII ст.

Предметом дослідження є ключові тенденції та закономірності, які мали вплив на вибудову контактів козацької держави з провідними геополітичними гравцями Європи в середині XVII – на поч. XVIII ст. та яким чином проаналізовані в роботі ряд міждержавних відносин були вигідні кожній із сторін.

Мета роботи є аналіз еволюції, здобутків та прорахунків у зовнішній політиці Гетьманщини в середині XVII – на поч. XVIII ст.

Виходячи з актуальності, предмету та об'єкту нашого дослідження для досягнення поставленої нами мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– охарактеризувати причини та передумови для появи Гетьманату в системі міжнародних відносин та якою була ця політика в добу гетьмана Б.-З. Хмельницького (1648-1657 рр.);

– проаналізувати основні здобутки та прорахунки гетьманів доби Руїни (1657-1687) у їх спробах вибороти для Гетьманату власне місце у геополітиці Європи;

– визначити основні пріоритети зовнішньої політики гетьмана Івана Мазепи у боротьбі за відновлення незалежної Гетьманщини по обидва боки Дніпра (1687-1709 рр.);

– виокремити методологічний інструментарій щодо формування складових для формування просторової компетенції при вивченні міжнародних відносин Українського гетьманату на уроках історії у 8 класі.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період з 1648 по 1715 рр. Верхня межа – 1648-1687 рр.; Нижня межа – 1688-1715 рр.

Географічні межі дослідження охоплюють межі Гетьманщини, Речі Посполитої, Московського царства (з 1721 р. російської імперії), Османської імперії та Кримського ханства в середині XVII - на початку XVIII ст..

Огляд джерел та літератури. В ході написання дипломної роботи, нами була використана широка джерельна база та ряд праць, які репрезентують результати роботи дослідників як з боку української, так і зарубіжної історіографії. Джерельна база дослідження була презентована збірниками документів [1-2; 4-7], першими спробами описати історію України з тодішніх

позицій сучасності у XVIII ст. [3] та дипломатичним епістолярієм, який презентує роль української козацької держави у системі міжнародних відносин в Європі [8-12].

Опрацьована нами історіографія репрезентована доробками вітчизняних та іноземних дослідників, в тому числі таких авторів як В. Антонович, Страхов, М., [136], В. Брехуненко, В. Горобець [71-73; 124-125], В. Сергійчук, В. Смолій [63; 87; 123-126; 128]. Фоменко О.Є [151], Газін В. В. [69-70], В. Замлинський [87], Гурбик А. [78-79], Федорук Я. [145-147], Храбан О. [152], Т. Чухліб [158-166], Н. Яковенко [87], Т. Таїрова-Яковлева [33; 137; 168-170] і т.д.

Методологічну основу роботи складають принципи історизму, всебічності, об'єктивності, системності, узагальнення та порівняння. У роботі використані загальні та спеціальні методи. Реалізація поставлених завдань забезпечена врахуванням міждисциплінарної специфіки дослідження. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу, синтезу, індукції, а також порівняльний, логіко-лінгвістичний та описовий.

Наукова новизна. В ході написання даної магістерської дипломної роботи було проведено спробу не лише ретельніше дослідити проблему міжнародних зносин козацької держави в сер. XVII – на поч. XVIII ст., а й створити методологічний інструментарій щодо вдосконалення можливостей формування просторової компетенції на уроках історії України у 8-х класах при роботі із досліджуваною нами темою.

Практичне значення отриманих результатів дипломного дослідження полягає в тому, що опрацьовані нами результати роботи з джерелами та історіографією, можуть бути використані для подальших наукових праць, в тому числі фахових статей і монографій, які мають відношення до історії України у XVII-XVIII ст. та теорії міжнародних відносин. Виокремлена нами в четвертому розділі методика роботи із обраною для дослідження темою може бути апробована під час шкільних уроків з історії України у 8-х класах.

Апробація результатів дослідження. Основні положення були апробовані під час проведення Всеукраїнського круглого столу «Соборність України:

студентський погляд на історичні та актуальні проблеми» (м. Київ, 22 січня 2021 р.), Всеукраїнської наукової студентської конференції «Україна соборна: крізь призму гуманітарних досліджень» (м. Черкаси, 19–20 жовтня 2021 р.) (Дод. А), щорічній звітно-науковій конференції професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (2022, 2023 рр.), у блозі автора на платформах «Tik-Tok», «YouTube» та сайті «Український Архівник» (Дод. Б).

Структура роботи обумовлена її метою та завданнями. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів та десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел (позицій) та додатків. Загальний обсяг роботи – сторінок.

РОЗДІЛ 1. Зовнішня політика Гетьманщини за часів каденції Богдана Хмельницького

1. 1. Місце та роль Гетьманщини в міжнародних відносинах Європи за гетьманування Богдана Хмельницького.

Історія міжнародних відносин та зовнішньої політики на початку нового часу має нерозривний зв'язок із становленням міжнародного права. Виникненню такого правового порядку, відомого як «право народів» або «міжнародне право», сприяли наступні ключові чинники, як вважають дослідники:

- Існування певної кількості незалежних суверенних держав.
- Встановлення рівності в культурному розвитку між державами.
- Виявлення спільних міжнародних інтересів.
- Усвідомлення державами необхідності регулювання своїх відносин шляхом правових норм. [173, 122]

У світовій історічно-правовій науці існує дискусія щодо того, яким моментом слід вважати відправним пунктом для формування міжнародного права. Зазвичай вказують на Вестфальський конгрес народів Європи 1648 року як один із можливих етапів, що сприяв становленню міжнародного права. Крім того, окрім проголошення принципу віротерпимості, цей конгрес вніс суттєвий внесок у формування більш широкої міжнародної системи, яка в свою чергу створила підґрунтя для з'явлення нових незалежних держав.

Діяльність Вестфальського конгресу призвела до руйнування старої зовнішньополітичної ієрархії Священної Римської імперії Габсбургів. Багато європейських монархів були піднесені до рівня австрійського імператора, раніше вважаного найвищим монархом. Крім того, Вестфальський конгрес визнав незалежний статус Швейцарії та Голландії, а також підписав ряд угод, які заклали основи для забезпечення відносної стабільності релігійно-конфесійної ситуації в Європі та міждержавних кордонів. [114]

Історія становлення та функціонування міжнародних союзів, яка розпочалася в XVII столітті, відзначилася боротьбою двох важливих аспектів. По-перше, це було становлення самостійних держав та початок правового взаємодії

між націями. По-друге, це була безперервна боротьба за домінування одних держав та націй над іншими. Варто зазначити, що могутні монархічні влади, що об'єднували держави в імперії та королівства, вели активну політику в міжнародних відносинах у ранньому новому часі. Ця політика була енергійною, проте орієнтованою на власну користь. Вона включала не лише зверхнє ставлення до власних підданих, але також ігнорування прагнень сусідніх держав до незалежності. [153, 10]

Це свідчить про те, що у ранньому новому часі історія Європи відзначалася надзвичайною персоніфікацією політики через правителів, а політичні відносини набували більш зрозумілого характеру лише у окремих випадках. Зокрема, в цей період міжнародно-правові відносини переважно визначалися династичними та монархічними зв'язками, а також відносинами в рамках класичної тріади «зверхник / імператор - напівзалежний / король - залежний / князь» між володарями окремих держав, лідерами політичних формувань та військово-політичними об'єднаннями. [161, 10]

Звісно, були винятки, такі як Венеціанська і Голландська республіки, англійський протекторат Олівера Кромвеля, італійські комуни, тощо. Проте, навіть ці республіки та протекторати мали вирішити свій політико-правовий статус у зовнішніх справах. Політика особистих монархічних уній, династичні й спадкові конфлікти, релігійні війни та інші воєнні конфлікти в пізньому середньовіччі та ранньому новому часі призводили до перерозподілу держав, втрати територій та змін кордонів. Це відзначалося створенням великих об'єднаних королівств і потужних імперій. Їхні правителі вважали себе суверенними володарями та домінували над меншими державами, відомими як «малі держави», які в свою чергу були змушені визнати свою залежність від сильніших монархічних дворів чи об'єднань держав - імперій, королівств або царств. [173, 183]

Створення, розвиток та занепад Української козацької держави протягом 1648-1764 років, насамперед, аналізуються відповідно до історико-антропологічного підходу, що включає гетьмана як визнаного правителя нового

державного утворення. Цей підхід є домінуючим у сучасній українській та міжнародній історіографії.

З кінця XVI століття козацтво та Запорозька Січ, стали вагомим фактором у міжнародних відносинах. Уже у 20-30-х роках XVII століття багато європейських політиків вважали Україну слабким місцем Речі Посполитої, де регулярно виникали сильні козацько-селянські повстання та велася інтенсивна релігійно-політична боротьба. Однак, що ще більш вражаючим було для Європи, це був розмах козацької революції, яка спалахнула на цих теренах. До цього моменту Річ Посполита була однією з найсильніших держав у Європі, з якою більшість країн прагнули підтримувати мирні, або союзницькі відносини. Звичайно, що потужний козацький революційний рух, який виник на досить обширних теренах цієї держави не могли оминати стороною іноземці, у тому числі й вагомні політичні фігури того часу. [125, 33-34]

У контексті розвитку міжнародного права в регіоні Центрально-Східної Європи у XVII столітті, визначення міжнародно-правового статусу тогочасного Війська Запорозького як «полівасалітетного» державного утворення вважається найбільш вдалим. Під терміном «полівасалітет» розуміється одночасне підкорення Гетьманщини захисту кількох іноземних правителів. Навіть якщо Військо Запорозьке ніколи не набувало суверенітету як самостійна держава, постійні зміни зовнішніх протекторів ефективно компенсували форми залежності «de jure», а незалежність у зовнішній політиці перетворювала "офіційну приналежність" на формальність. Враховуючи специфічні особливості міжнародно-правових звичаїв у Центрально-Східній Європі XVII століття, головною метою Б. Хмельницького (фактично починаючи з другої половини 1648 року) стало закріплення Гетьманщини як полівасалітетного державного утворення під протекторатом монархічних дворів регіону. В той же час він прокладав шлях до визнання сюзеренітету польської корони. Такий підхід сприяв утриманню історичної стійкості та балансу в регіоні. [85, 130]

Важливо згадати основні події, що відбулися в Європі в першій половині XVII століття. Після широкого реформаційного руху настала епоха

контрреформації, і провідними силами цього руху були Австрія, Іспанія, католицькі князі Німеччини, Річ Посполита та папський Рим. Вони формували так званий габсбурзький блок, який брав участь у Тридцятилітній війні (1618-1648 рр.). Річ Посполита виступала як одна з опор католицького віросповідання в Європі. У другій половині XVI та на початку XVII століття відбулася Нідерландська буржуазна революція. [117, 17]

Повстання на українських теренах Речі Посполитої у 20-30 роках XVII століття обмежили можливість Речі Посполитої завзято діяти на боці Католицької ліги. Проте, на початку 1648 року стало очевидним, що велике повстання під керівництвом Богдана Хмельницького розпочалося, і воно переросло в національно-визвольну війну. Це повстання нанесло серйозний удар по Речі Посполитій. У тому ж році, 1648 року, Австрія та Іспанія зазнали поразок, і Вестфальський мир, укладений в 1648 році, означав завершення Тридцятилітньої війни. Крім того, у 1648 році в Англії розпочалася буржуазна революція. [154, 119]

Усі ці події справді відзначають важливий поворот у історії Європи. Перевага тепер належала країнам, які сприймали шлях буржуазного розвитку, таким як Голландія та Англія, а також тим, де встановилася абсолютна монархія нового типу, як у Франції. Нові союзи формувалися, і на політичній карті світу з'являлися нові орієнтири для держав. У цьому процесі Україна відіграла значущу роль. Національно-визвольна війна 1648-1654 років справді привела до радикальних змін у Східній Європі, і її вплив відчувався на загальноєвропейському рівні. Річ Посполита, втративши значну частину свого територіального обсягу та козацьких військових сил, почала переживати падіння, незважаючи на спроби відновити втрачені землі. Навпаки, Московія завдяки анексії значної частини України з часом стала провідною військово-політичною силою на сході Європи. [159, 51]

Звісно, Османська імперія та Кримське ханство відігравали важливу роль у формуванні політичної ситуації в Європі. По-перше, деякі держави намагалися звільнитися від османської влади та створити нові коаліції держав для збереження

своєї незалежності. Інші держави прагнули запобігти поширенню впливу Османської імперії на території Західної Європи. По-друге, Україна виступала важливим буфером між Османською імперією та турецько-татарською загрозою для західних держав. Контроль над Україною і взаємодія з Кримським ханством були стратегічно важливими для всієї регіону. Події, які відбувалися на території України, впливали на рішення та дії інших європейських держав у зусиллях збереження своєї безпеки та стабільності. У цьому контексті Османська імперія та Кримське ханство стали важливими акторами, які впливали на геополітичну картину Європи та формували стратегічні рішення різних країн у регіоні. [147, 67]

У період гетьманування Богдана Хмельницького в історії України, міжнародні відносини країни формувалися не лише на підґрунті його прагнення знайти союзників у військовій боротьбі, але й під впливом політичних інтересів європейських держав. Зовнішньополітична діяльність гетьмана мала за мету створення найбільш сприятливих умов для проведення військових операцій і запобігання створенню коаліції держав, яка могла би підтримати Польщу в її протистоянні з Україною. Необхідно зазначити, що гетьман встановив тісні зв'язки з Кримським ханством. Одночасно, він проводив активні переговори з Османською імперією, обмінюючись послами, і навіть висловлював готовність підкоритися протекторату султана у 1651 році [76, 54].

Українська держава також активно вела зовнішню політику щодо Молдови. Гетьман підтримував відносини з правителями Трансільванії і Валахії, дбав про налагодження контактів з Венеціанською Республікою і Бранденбургом. Ця багатогранна зовнішньополітична стратегія Богдана Хмельницького свідчить про його прагнення забезпечити підтримку та ресурси для своєї держави в умовах складного політичного контексту. Також варто відзначити, що до Богдана Хмельницького звернувся з листом Олівер Кромвель, керівник англійської буржуазної революції. Це свідчить про зацікавленість інших історичних постатей в подіях того часу та можливості співпраці з Українською державою [125, 146].

Події козацької революції в Україні справді викликали широкий міжнародний резонанс. Особливо вразив світ факт утворення Української

гетьманської держави. Ставлення європейських монархів та правителів до цих подій варіювалося в залежності від складної геополітичної ситуації, зовнішньополітичних інтересів різних країн та навіть особистих поглядів правителів. На той час Європу охоплювали реформаційні і контрреформаційні рухи, і це призвело до поділу країн на католицькі, протестантські і православні табори. Ця релігійна та політична розділеність впливала на підходи країн до подій в Україні. Католицькі країни можливо ставилися до Української гетьманської держави з певним побоюванням, оскільки ця держава була православною і могла впливати на релігійну балансову рівновагу в регіоні. Протестантські країни, з іншого боку, можливо дивилися на ці події як на можливість для підтримки протестантських груп і просування своїх інтересів. Православні країни, можливо, прагнули співпраці з Українською гетьманською державою як з рівноцінним партнером на православному фронті. Ставлення європейських держав до подій в Україні на той час справді залежало від великої кількості факторів, включаючи релігійну, політичну та геополітичну складність тогочасного контексту [156, 150].

Справді, Українська гетьманська держава виникла в середині XVII століття в регіоні, де існували великі та впливові держави, такі як Річ Посполита, Московська держава і Османська імперія. Кожна з цих держав мала власні політичні та геополітичні інтереси в щодо українських земель, і існування самостійної та міцної Української держави суперечило цим інтересам. Річ Посполита, яка контролювала значну частину українських земель, прагнула зберегти свій вплив і владу над цими територіями. Московська держава мала амбіції розширити свої кордони на південний захід і південний схід, включаючи українські землі. Османська імперія також була активним учасником регіональної геополітики і прагнула підтримувати свій вплив на українських територіях, особливо в Криму [124, 60-66].

Така ситуація порушувала рівновагу сил між цими великими державами і призводила до складних політичних інтриг, конфліктів та війн. Українська гетьманська держава виступала як гравець у цьому складному політичному

ландшафті, намагаючись зберегти свою незалежність та існування в умовах зовнішнього тиску та конкуренції між великими імперіями.

1.2. Особливості зовнішньої політики Богдана Хмельницького в контексті геополітичних інтересів сусідніх країн.

Основною метою зовнішньої політики ранньомодерної Української держави було успішне завершення війни з Річчю Посполитою і об'єднання всіх територій, на яких проживали українці. З метою досягнення цих цілей, українська дипломатія використовувала існуючі суперечності між Польщею, Московською державою та Османською імперією. У цьому контексті, Богдан Хмельницький веде переговори з московським царем і турецьким султаном стосовно можливості прийняття Україною їхнього захисту і підтримки. Ці переговори були спрямовані на залучення зовнішньої підтримки для української боротьби і сприяли формуванню стратегічних альянсів в інтересах Гетьманщини [19, 597].

Так, у лютому 1650 року, у той час коли Польща намагалася схилити гетьмана Богдана Хмельницького до війни проти Туреччини, а хан сподівався використовувати козацького лідера в своїх військових діях проти Московського царства, Богдан Хмельницький відновив союз із Туреччиною. Цей крок дозволив йому успішно утримувати під контролем обох непокірних сусідів [145, 54-55].

2 серпня 1650 року, Богдан Хмельницький передав послу Османської імперії свою присягу вірності. Це дійство припинило раніше укладений союз між Московським царством і Польщею, спрямований проти Туреччини. Якщо б цей союз став дійсним, Україна потенційно могла би стати ареною воєнних конфліктів між противниками [125, 96].

У тому ж самому році гетьман розпочав наполегливу дворічну боротьбу з метою встановлення українського контролю над територією Волощини. Цей процес призвів до укладення шлюбу між його старшим сином Тимофієм та Роксаною, донькою волоського господаря Лупулла, який був засвідчений в селі Рашків 21 серпня 1652 року. В основі цих зусиль лежало прагнення Богдана Хмельницького до встановлення прямого контролю над Волощиною без будь-якої

васальної залежності від Кримського ханства. Він також прагнув створити осередок на Заході, відомий як «Князівство Подільське», а пізніше як «Князівство Сарматське» під керівництвом князя Юрія Хмельницького, де українська державність могла б закріпитися під протекторатом Османської імперії і зміцнитися. Ці амбіційні плани не були реалізовані через трагічну смерть Тимофія Хмельницького, який був вбитий під Сучавою у вересні 1652 року [159, 55].

В короткотривалій перспективі після цього, Богдан Хмельницький та його радники розробили новий великий стратегічний план, який вражав своєю грандіозністю: вони сподівалися розгромити Польщу та Крим завдяки підтримці Московського царства, виходячи при цьому із васальної залежності від Османської імперії. Ця дипломатична ініціатива встановлення стосунків з Московією дозволила Україні відвернути польські експансійні наступи та відкрити шлях для проведення власної активної зовнішньої політики на європейському континенті. [159, 60].

Одним з перших виявів цього нового напрямку було намір Б. Хмельницького забезпечити виключно український контроль над територією Білорусі. Для досягнення цієї мети він відправив значні козацькі сили під командуванням полковника Івана Золотаренка. Полковник вдало переконав білоруську шляхту присягнути вірність Богдану Хмельницькому, прийнявши при цьому протекторат України. Горобець В. Білорусь козацька.

Цей крок викликав значну конфронтацію серед московського боярства, яке, віддавши перевагу своєму власному геополітичному курсу, вимагало, щоб ці території присягали на вірність безпосередньо цареві. Однак українські сили оперативно випередили їх, почавши ефективну окупацію території Білорусі. Між містами Гомель та Могильов було швидко встановлено козацький устрій, а полковник Іван Золотаренко згідно з наказом Богдана Хмельницького прийняв титул гетьмана Сіверського [72, 38-73].

Конкуренція та значні суперечності між Москвою та Чигирином, які наочно проявилися в 1655 році під час спільної кампанії проти Польщі, чітко відображали суттєві розбіжності. Кожна зі сторін мала свої амбіції, спрямовані не лише на

досягнення зовнішньополітичної незалежності, але й на досягнення домінування в регіоні. Під час згаданої кампанії гетьман вів дії в тісному співробітництві зі Швецією та одночасно заважав ініціативі Москви. В таких умовах розрив з Московською державою став лише питанням часу. Останньою краплею у цих геополітичних конфронтаціях став мирний договір, укладений у вересні 1656 року за посередництва Австрії, між Московією та Польщею, який не враховував інтереси Гетьманської держави [159, 77].

Московсько-польський мир зводив на нівець всі амбіційні плани гетьмана Богдана Хмельницького з великодержавної перспективи. Московська держава стала союзницею Польщі, що вплинуло на те, що військовий союз України з Московією, спрямований проти Польщі, втратив усю свою значущість та виявився не потрібен. Більше того, для досягнення головної мети гетьмана - об'єднання всіх руських земель в козацькій державі, царська влада стала не просто зайвою, але й навіть шкідливою та потенційно небезпечною [124, 75-76].

Угода Московщини з Польщею змусила Богдана Хмельницького переглянути пріоритети української зовнішньої політики. Основні цілі стали такими:

- Унезалежнення України від агресивної політики Москви: Після погіршення відносин із Московією гетьман бачив необхідність збереження незалежності України від московського впливу та втручання у внутрішні справи.
- Відібрати в Річі Посполитій північно-західні українські землі, які ще не ввійшли до складу козацької держави: Богдан Хмельницький мав намір розширити територіальні межі України, включивши до неї північно-західні землі, які до цього залишалися під контролем Польщі.
- Знешкодити татарський Крим: Гетьман бажав припинити татарські напади на українські землі та забезпечити їх безпеку.
- Здобути міжнародне визнання своїх династичних намірів: Богдан Хмельницький мріяв про те, щоб зміцнити свою владу та спадковість гетьманського титулу, перетворивши його на княжий титул, і отримати

міжнародне визнання цього статусу як верховної влади на Україні [162, 90-97].

Тоді, на сході Європи, новостворена коаліція держав виявилася наслідком вдалих зусиль гетьманської дипломатії. Ця коаліція в один із перших моментів надала новопосталій ранньомодерній українській державі можливість виступити не лише як суверенній країні, але й як повністю самостійній у веденні власної міжнародної політики. Європа швидко переконалася, що державний суб'єкт, розташований на окраїнах Польщі та Московщини, має таке ж важливе значення, як і Варшава чи Москва, і може відіграти важливу роль у збереженні політичної рівноваги. Ця нова держава зуміла перешкодити територіальним амбіціям обох зазначених сусідів та сприяла збереженню миру та стабільності в регіоні [96, 273-274].

Ця коаліція держав складалася із Швеції, Прусії, Литви, України, Семигорода, Молдавії та Волощини. Її утворення було спрямоване на встановлення рівноваги сил між Москвою, з одного боку, і Польщею і Кримом, з іншого. Вона засновувалася на міцних фундаментах спільності політичних інтересів, де важливу роль відігравала Україна. Давайте розглянемо конкретні прагнення кожної з країн-учасниць цього блоку. Швеція мала вікові традиції та амбіції щодо здобуття польського прибережного регіону Балтійського моря, які виникли ще в ході історичних династичних війн з Польщею. Після укладення Віденського миру між Московщиною і Польщею, Швеція стала стикатися з новою загрозою - можливістю укладення союзу між Польщею та Москвою, що може призвести до вибору московського царя на польський престол [136, 65-66].

За таких обставин король шведський Карл-Густав відчув необхідність якнайшвидше запобігти цій небезпеці та, опередивши Москву, швидко розпросторити свій вплив на максимальну територію польських земель. В цьому контексті Україна, яка була ворогом Польщі і відчувала незадоволення під васальним статусом під Москвою, стала для Швеції природним, життєво важливим і необхідним союзником [48].

Прусія також виявляла великий інтерес до України. Фрідріх Вільгельм Великий, князь Пруський і курфюрст Бранденбурзький, який заснував та розбудував Пруську державу, відкрив для себе великі можливості завдяки Козацькому повстанню під керівництвом Богдана Хмельницького. Це повстання дало Фрідріху Вільгельму можливість звільнитися від польського впливу та контролю. Вже з початку Українсько-польської війни 1648 року Фрідріх Вільгельм був звільнений від обов'язку сплачувати щорічну грошову данину Польщі. Це стало можливим через те, що Польща не мала змоги вести війну на два фронти одночасно. Кожен успіх гетьмана Богдана Хмельницького і ослаблення Польщі відкривали для Прусії нові можливості для подальшого унезалежнення і зростання її впливу [124, 17-18].

Литва виступала важливою ланкою, яка спрямовувалась на об'єднання північної і південної груп держав у складі коаліції. Під впливом ослаблення Польщі під час конфлікту з Україною, в Литві почали розгортатися сепаратистські настрої, які були активно підтримані князем Янушем Радзивіллою. Пасажиром цих настроїв був його брат, князь Богуслав Радзивілл, який під час війни між Польщею і Швецією перейшов на бік шведського короля та прийняв шведський протекторат. Разом з тим, Богуслав Радзивілл також забезпечив собі підтримку від Богдана Хмельницького, який обіцяв захищати Литву в разі потреби від спроб Московського царства використовувати різні засоби, включаючи військові, для реалізації своїх амбіцій щодо Литви. Король Швеції Карл-Густав та гетьман Богдан Хмельницький надали князю Богуславу гарантії суверенної власності над князівством Слуцьким і воєводством Новгородським, разом з прилеглими литовськими землями. Це обіцяння спонукало князя Богуслава вступити до коаліції [159, 90-93].

Південна група держав у складі коаліції включала Україну, Семигород, Молдавію та Волощину. Особливо важливим було партнерство між останніми трьома державами, які ділили великі спільні інтереси у боротьбі за свою незалежність від Османської імперії. Ці держави підтримували давні культурні, релігійні та династичні зв'язки. Наприклад, після смерті свого сина Тимофія,

Богдан Хмельницький намагався влаштувати свою доньку на шлюб з небожем Михайлом, молдавським воєводою. Ці держави об'єднувало також спільне сусідство та спільна боротьба з татарськими кочівниками, що сприяло їхньому об'єднанню у коаліції та спільній стратегії для захисту своїх інтересів і незалежності від зовнішніх загроз [152, 134-135].

Історія політичних і військових стосунків між Україною та Семигородом має глибокі коріння, які посилювалися в певний період. Особливо це стало актуальним у той час, коли князь Семигороду, Юрій II Ракочі, виразив бажання розширити своє володіння за рахунок територій, що належали до Польщі. Це бажання робило його залежним від допомоги України, Молдавії та Волощини [96].

Успішна реалізація цих планів Юрія II Ракочі обов'язково вимагала підтримки України, яка могла б прикрити західні кордони Семигороду від постійних нападів татар. Одночасно, князь Семигороду підтримував тісні контакти з королем Швеції Карлом-Густавом, при чому посередником в цих відносинах виступав англійський повстанський лідер Олівер Кромвель. Це стало актуальним через інтереси Англії в утворенні союзу некатолицьких держав в Європі [87, 278-279].

Ця балтійсько-чорноморська коаліція, яка розташовувалася між Москвою та Польщею, фактично призводила до паралізу великодержавних амбіцій обох згаданих країн, створюючи необхідний контрвагу. У цих обставинах Україна ставала ключовим гравцем, аналогічним важливій великій державі, і без її участі було б неможливо не лише утворення зазначеної коаліції, але й реалізація всіх геополітичних інтересів кожної з країн-учасниць блоку.

Після тривалих переговорів між Семигородом і Україною, які проводилися за посередництвом Швеції в першій половині 1656 року, обидві сторони 7 вересня 1656 року уклали «трактат вічної приязні» між гетьманом Богданом Хмельницьким та князем Юрієм II Ракочі. Відповідно до цієї угоди, як гетьман Богдан Хмельницький і його спадкоємці, так і князь Юрій II Ракоча та його наступники обов'язково захищатимуть один одного від ворогів. Також було

домовлено, що коли князь Ракочі розпочне війну проти Польщі, гетьман Богдан Хмельницький надасть йому військову допомогу, незалежно від ставлення московського царя до цього конфлікту [78].

Згідно з угодою, Україна мала отримати всю Червону Русь, а також частину Білої Русі, при цьому гетьман Богдан Хмельницький отримав титул князя. Цей титул, разом із всією верховною владою в Україні, мав передаватися по спадку його синові Юрієві за підтримки князя Юрія II Ракочі. На основі цієї ж угоди господарі Молдавії та Волощини зобов'язалися надавати військову допомогу князю Семигородському [79].

Підписання «трактату вічного союзу» між королем Швеції Карлом-Густавом і князем Юрієм Ракочі 6 грудня 1656 року, а також попередні угоди, такі як трактат між Карлом-Густавом і курфюрстом Бранденбургським Фрідріхом Вільгельмом та інші, визначили новий геополітичний ландшафт у регіоні. Згідно з цими угодами, король Швеції одержав великий ряд територій, включаючи Помор'я, королівську Прусію, Курляндію, Лівонію, Семигалію, воєводства Плоцьке і Мазовецьке, а також частину Литви і Білорусі. Решта Литви стала окремим князівством, яке мав очолити князь Богуслав Радзівілл. Курфюрст Бранденбурзький отримав Великопольщу, а князь Семигородський став володарем Кракова і Малопольщі.

Важливо відзначити, що справа «руських земель» Польщі і південної частини Білорусі мала бути вирішена безпосередньо між Швецією та Україною. Ця угода була важливим кроком в оформленні єдиної коаліції, яка об'єднала багато держав і визначила новий політичний порядок в регіоні, роблячи Україну ключовим учасником цього союзу [97, 48-49].

В кінці 1656 року Богдан Хмельницький дійсно став активним у справі розподілу Польщі і прийняв рішучі заходи. Під його наказом козацьке військо, очолюване полковником Антоном Ждановичем, було відправлене на допомогу князю Юрієві Ракочі з метою завершити окупацію західних «руських земель». Ця дія була важливою для утвердження влади Ракочі та його союзників в регіоні [15, 154-155].

У відповідь на це діяння Москва вступила у війну на стороні Польщі, тим самим виходячи проти Швеції, Семигороду та України. Богдан Хмельницький наказав зміцнити українські позиції в Білорусі та надіслав свіже військо під командуванням Юрія Хмельницького. Останньому було дано інструкції стосовно поведінки у присутності московських військових частин, що можуть зустрічатися серед польських військ, розглядаючи їх як потенційних союзників або не ворожих [152, 87-88].

У цей же період, в контексті Османської імперії, спостерігається наростання антиукраїнських та пропольських настроїв. Це призвело до того, що Богдан Хмельницький вирішив відкладати питання розгрому коаліції, яка була спрямована проти Московського царства, та змінював акценти на протистояння Османській імперії. За допомогою свого власного посла, о. Данила, гетьман Хмельницький надав пропозицію шведському королю, що включала в себе широкий військовий план коаліції, зорієнтований на завоювання та ослаблення Туреччини. Основним завданням було звільнення християн від мусульманської влади, перш за все греків [165, 110-111].

Згідно з задумом Богдана Хмельницького, до цієї коаліції мали б долучитися такі держави, як: Швеція, Україна, Москва, Англія, Венеція, Австрія і Персія. Також відомо, що певну роль у цій коаліції могли відіграти Волощина, Молдавія і Семигород. Завершення життя гетьмана Богдана Хмельницького фактично звело на нівець ці грандіозні та стратегічні геополітичні плани [151, 136-137].

1.3. Сутність Україно-московського договору 1654 р. та його геополітичні наслідки.

Основною метою зовнішньої політики ранньомодерної Української держави було успішне завершення війни з Річчю Посполитою і об'єднання всіх територій, на яких проживали українці. З метою досягнення цих цілей, українська дипломатія використовувала існуючі суперечності між Польщею, Московською державою та Османською імперією. У цьому контексті, Богдан Хмельницький

веде переговори з московським царем і турецьким султаном стосовно можливості прийняття Україною їхнього захисту і підтримки. Ці переговори були спрямовані на залучення зовнішньої підтримки для української боротьби і сприяли формуванню стратегічних альянсів в інтересах Гетьманщини [19, 597].

Так, у лютому 1650 року, у той час коли Польща намагалася схилити гетьмана Богдана Хмельницького до війни проти Туреччини, а хан сподівався використовувати козацького лідера в своїх військових діях проти Московського царства, Богдан Хмельницький відновив союз із Туреччиною. Цей крок дозволив йому успішно утримувати під контролем обох непокірних сусідів [145, 54–55].

2 серпня 1650 року, Богдан Хмельницький передав послу Османської імперії свою присягу вірності. Це дійство припинило раніше укладений союз між Московським царством і Польщею, спрямований проти Туреччини. Якщо б цей союз став дійсним, Україна потенційно могла би стати ареною воєнних конфліктів між противниками [125, 96].

У тому ж самому році гетьман розпочав наполегливу дворічну боротьбу з метою встановлення українського контролю над територією Волощини. Цей процес призвів до укладення шлюбу між його старшим сином Тимофієм та Роксаною, донькою волоського господаря Лупулла, який був засвідчений в селі Рашків 21 серпня 1652 року. В основі цих зусиль лежало прагнення Богдана Хмельницького до встановлення прямого контролю над Волощиною без будь-якої васальної залежності від Кримського ханства. Він також прагнув створити осередок на Заході, відомий як «Князівство Подільське», а пізніше як «Князівство Сарматське» під керівництвом князя Юрія Хмельницького, де українська державність могла б закріпитися під протекторатом Османської імперії і зміцнитися. Ці амбіційні плани не були реалізовані через трагічну смерть Тимофія Хмельницького, який був вбитий під Сучавою у вересні 1652 року.

В короткотривалій перспективі після цього, Богдан Хмельницький та його радники розробили новий великий стратегічний план, який вражав своєю грандіозністю: вони сподівалися розгромити Польщу та Крим завдяки підтримці Московського царства, виходячи при цьому із васальної залежності від

Османської імперії. Ця дипломатична ініціатива встановлення стосунків з Московією дозволила Україні відвернути польські експансійні наступи та відкрити шлях для проведення власної активної зовнішньої політики на європейському континенті [159, 55-60].

Одним з перших виявів цього нового напрямку було намір Б. Хмельницького забезпечити виключно український контроль над територією Білорусі. Для досягнення цієї мети він відправив значні козацькі сили під командуванням полковника Івана Золотаренка. Полковник вдало переконав білоруську шляхту присягнути вірність Богдану Хмельницькому, прийнявши при цьому протекторат України. Горобець В. Білорусь козацька.

Цей крок викликав значну конфронтацію серед московського боярства, яке, віддавши перевагу своєму власному геополітичному курсу, вимагало, щоб ці території присягали на вірність безпосередньо цареві. Однак українські сили оперативно випередили їх, почавши ефективну окупацію території Білорусі. Між містами Гомель та Могильов було швидко встановлено козацький устрій, а полковник Іван Золотаренко згідно з наказом Богдана Хмельницького прийняв титул гетьмана Сіверського [72, 38–73].

Конкуренція та значні суперечності між Москвою та Чигирином, які наочно проявилися в 1655 році під час спільної кампанії проти Польщі, чітко відображали суттєві розбіжності. Кожна зі сторін мала свої амбіції, спрямовані не лише на досягнення зовнішньополітичної незалежності, але й на досягнення домінування в регіоні. Під час згаданої кампанії гетьман вів дії в тісному співробітництві зі Швецією та одночасно заважав ініціативі Москви. В таких умовах розрив з Московською державою став лише питанням часу. Останньою краплею у цих геополітичних конфронтаціях став мирний договір, укладений у вересні 1656 року за посередництва Австрії, між Московією та Польщею, який не враховував інтереси Гетьманської держави [159, 77].

Московсько-польський мир зводив на нівець всі амбіційні плани гетьмана Богдана Хмельницького з великодержавної перспективи. Московська держава стала союзницею Польщі, що вплинуло на те, що військовий союз України з

Московією, спрямований проти Польщі, втратив усю свою значущість та виявився не потрібен. Більше того, для досягнення головної мети гетьмана - об'єднання всіх руських земель в козацькій державі, царська влада стала не просто зайвою, але й навіть шкідливою та потенційно небезпечною [124, 75-76].

Угода Московщини з Польщею змусила Богдана Хмельницького переглянути пріоритети української зовнішньої політики. Основні цілі стали такими:

- Унезалежнення України від агресивної політики Москви: Після погіршення відносин із Московією гетьман бачив необхідність збереження незалежності України від московського впливу та втручання у внутрішні справи.
- Відібрати в Річі Посполитій північно-західні українські землі, які ще не ввійшли до складу козацької держави: Богдан Хмельницький мав намір розширити територіальні межі України, включивши до неї північно-західні землі, які до цього залишалися під контролем Польщі.
- Знешкодити татарський Крим: Гетьман бажав припинити татарські напади на українські землі та забезпечити їх безпеку.
- Здобути міжнародне визнання своїх династичних намірів: Богдан Хмельницький мріяв про те, щоб зміцнити свою владу та спадковість гетьманського титулу, перетворивши його на княжий титул, і отримати міжнародне визнання цього статусу як верховної влади на Україні [162].

Тоді, на сході Європи, новостворена коаліція держав виявилася наслідком вдалих зусиль гетьманської дипломатії. Ця коаліція в один із перших моментів надала новопосталій ранньомодерній українській державі можливість виступити не лише як суверенній країні, але й як повністю самостійній у веденні власної міжнародної політики. Європа швидко переконалася, що державний суб'єкт, розташований на окраїнах Польщі та Московщини, має таке ж важливе значення, як і Варшава чи Москва, і може відіграти важливу роль у збереженні політичної рівноваги. Ця нова держава зуміла перешкодити територіальним амбіціям обох зазначених сусідів та сприяла збереженню миру та стабільності в регіоні [96, 273-274].

Ця коаліція держав складалася із Швеції, Пруссії, Литви, України, Семигорода, Молдавії та Волощини. Її утворення було спрямоване на встановлення рівноваги сил між Москвою, з одного боку, і Польщею і Кримом, з іншого. Вона засновувалася на міцних фундаментах спільності політичних інтересів, де важливу роль відігравала Україна. Давайте розглянемо конкретні прагнення кожної з країн-учасниць цього блоку. Швеція мала вікові традиції та амбіції щодо здобуття польського прибережного регіону Балтійського моря, які виникли ще в ході історичних династичних війн з Польщею. Після укладення Віденського миру між Московщиною і Польщею, Швеція стала стикатися з новою загрозою - можливістю укладення союзу між Польщею та Москвою, що може призвести до вибору московського царя на польський престол [136, 65-66].

За таких обставин король шведський Карл-Густав відчув необхідність якнайшвидше запобігти цій небезпеці та, опередивши Москву, швидко розпросторити свій вплив на максимальну територію польських земель. В цьому контексті Україна, яка була ворогом Польщі і відчувала незадоволення під васальним статусом під Москвою, стала для Швеції природним, життєво важливим і необхідним союзником [37].

Прусія також виявляла великий інтерес до України. Фрідріх Вільгельм Великий, князь Пруський і курфюрст Бранденбурзький, який заснував та розбудував Пруську державу, відкрив для себе великі можливості завдяки Козацькому повстанню під керівництвом Богдана Хмельницького. Це повстання дало Фрідріху Вільгельму можливість звільнитися від польського впливу та контролю. Вже з початку Українсько-польської війни 1648 року Фрідріх Вільгельм був звільнений від обов'язку сплачувати щорічну грошову данину Польщі. Це стало можливим через те, що Польща не мала змоги вести війну на два фронти одночасно. Кожен успіх гетьмана Богдана Хмельницького і ослаблення Польщі відкривали для Пруссії нові можливості для подальшого унезалежнення і зростання її впливу [124, 17-18].

Литва виступала важливою ланкою, яка спрямовувалась на об'єднання північної і південної груп держав у складі коаліції. Під впливом ослаблення

Польщі під час конфлікту з Україною, в Литві почали розгортатися сепаратистські настрої, які були активно підтримані князем Янушем Радзивіллою. Пасажиром цих настроїв був його брат, князь Богуслав Радзивілл, який під час війни між Польщею і Швецією перейшов на бік шведського короля та прийняв шведський протекторат. Разом з тим, Богуслав Радзивілл також забезпечив собі підтримку від Богдана Хмельницького, який обіцяв захищати Литву в разі потреби від спроб Московського царства використовувати різні засоби, включаючи військові, для реалізації своїх амбіцій щодо Литви. Король Швеції Карл-Густав та гетьман Богдан Хмельницький надали князю Богуславу гарантії суверенної власності над князівством Слуцьким і воєводством Новгородським, разом з прилеглими литовськими землями. Це обіцяння спонукало князя Богуслава вступити до коаліції [159, 90-93].

Південна група держав у складі коаліції включала Україну, Семигород, Молдавію та Волощину. Особливо важливим було партнерство між останніми трьома державами, які ділили великі спільні інтереси у боротьбі за свою незалежність від Османської імперії. Ці держави підтримували давні культурні, релігійні та династичні зв'язки. Наприклад, після смерті свого сина Тимофія, Богдан Хмельницький намагався влаштувати свою доньку на шлюб з небожем Михайлом, молдавським воєводою. Ці держави об'єднувало також спільне сусідство та спільна боротьба з татарськими кочівниками, що сприяло їхньому об'єднанню у коаліції та спільній стратегії для захисту своїх інтересів і незалежності від зовнішніх загроз [151, 134-135].

Історія політичних і військових стосунків між Україною та Семигородом має глибокі коріння, які посилювалися в певний період. Особливо це стало актуальним у той час, коли князь Семигороду, Юрій II Ракочі, виразив бажання розширити своє володіння за рахунок територій, що належали до Польщі. Це бажання робило його залежним від допомоги України, Молдавії та Волощини [69, 127-128].

Успішна реалізація цих планів Юрія II Ракочі обов'язково вимагала підтримки України, яка могла б прикрити західні кордони Семигороду від

постійних нападів татар. Одночасно, князь Семигороду підтримував тісні контакти з королем Швеції Карлом-Густавом, при чому посередником в цих відносинах виступав англійський повстанський лідер Олівер Кромвель. Це стало актуальним через інтереси Англії в утворенні союзу некатолицьких держав в Європі [87, 278-279].

Ця балтійсько-чорноморська коаліція, яка розташовувалася між Москвою та Польщею, фактично призводила до паралізу великодержавних амбіцій обох згаданих країн, створюючи необхідний контрвагу. У цих обставинах Україна ставала ключовим гравцем, аналогічним важливій великій державі, і без її участі було б неможливо не лише утворення зазначеної коаліції, але й реалізація всіх геополітичних інтересів кожної з країн-учасниць блоку.

Після тривалих переговорів між Семигородом і Україною, які проводилися за посередництва Швеції в першій половині 1656 року, обидві сторони 7 вересня 1656 року уклали «трактат вічної приязні» між гетьманом Богданом Хмельницьким та князем Юрієм II Ракочі. Відповідно до цієї угоди, як гетьман Богдан Хмельницький і його спадкоємці, так і князь Юрій II Ракоча та його наступники обов'язково захищатимуть один одного від ворогів. Також було домовлено, що коли князь Ракочі розпочне війну проти Польщі, гетьман Богдан Хмельницький надасть йому військову допомогу, незалежно від ставлення московського царя до цього конфлікту [78].

Згідно з угодою, Україна мала отримати всю Червону Русь, а також частину Білої Русі, при цьому гетьман Богдан Хмельницький отримав титул князя. Цей титул, разом із всією верховною владою в Україні, мав передаватися по спадку його синові Юрієві за підтримки князя Юрія II Ракочі. На основі цієї ж угоди господарі Молдавії та Волощини зобов'язалися надавати військову допомогу князю Семигородському [79].

Підписання «трактату вічного союзу» між королем Швеції Карлом-Густавом і князем Юрієм Ракочі 6 грудня 1656 року, а також попередні угоди, такі як трактат між Карлом-Густавом і курфюрстом Бранденбургським Фрідріхом Вільгельмом та інші, визначили новий геополітичний ландшафт у регіоні. Згідно з

цими угодами, король Швеції одержав великий ряд територій, включаючи Помор'я, королівську Прусію, Курляндію, Ліфляндію, Семигалію, воєводства Плоцьке і Мазовецьке, а також частину Литви і Білорусі. Решта Литви стала окремим князівством, яке мав очолити князь Богуслав Радзівілл. Курфюрст Бранденбурзький отримав Великопольщу, а князь Семигородський став володарем Кракова і Малопольщі.

Важливо відзначити, що справа «руських земель» Польщі і південної частини Білорусі мала бути вирішена безпосередньо між Швецією та Україною. Ця угода була важливим кроком в оформленні єдиної коаліції, яка об'єднала багато держав і визначила новий політичний порядок в регіоні, роблячи Україну ключовим учасником цього союзу [97, 48-49].

В кінці 1656 року Богдан Хмельницький дійсно став активним у справі розподілу Польщі і прийняв рішучі заходи. Під його наказом козацьке військо, очолюване полковником Антоном Ждановичем, було відправлене на допомогу князю Юрієві Ракочі з метою завершити окупацію західних «руських земель». Ця дія була важливою для утвердження влади Ракочі та його союзників в регіоні [15, 154-155].

У відповідь на це діяння Москва вступила у війну на стороні Польщі, тим самим виходячи проти Швеції, Семигороду та України. Богдан Хмельницький наказав зміцнити українські позиції в Білорусі та надіслав свіже військо під командуванням Юрія Хмельницького. Останньому було дано інструкції стосовно поведінки у присутності московських військових частин, що можуть зустрічатися серед польських військ, розглядаючи їх як потенційних союзників або не ворожих [152, 87-88].

У цей же період, в контексті Османської імперії, спостерігається наростання антиукраїнських та пропольських настроїв. Це призвело до того, що Богдан Хмельницький вирішив відкладати питання розгрому коаліції, яка була спрямована проти Московського царства, та змінював акценти на протистояння Османській імперії. За допомогою свого власного посла, о. Данила, гетьман Хмельницький надав пропозицію шведському королю, що включала в себе

широкий військовий план коаліції, зорієнтований на завоювання та ослаблення Туреччини. Основним завданням було звільнення християн від мусульманської влади, перш за все греків [165, 110-111].

Згідно з задумом Богдана Хмельницького, до цієї коаліції мали б долучитися такі держави, як: Швеція, Україна, Москва, Англія, Венеція, Австрія і Персія. Також відомо, що певну роль у цій коаліції могли відіграти Волощина, Молдавія і Семигород. Завершення життя гетьмана Богдана Хмельницького фактично звело на нівець ці грандіозні та стратегічні геополітичні плани [124, 136-137].

РОЗДІЛ 2. Україна в планах країн Центрально-Східної, Північної та Західної Європи за гетьманування наступників Богдана Хмельницького

2.1. Доба Руїни, як один із чинників загострення політичної ситуації у Східній Європі

Чи коректно говорити про «Руїну» в зовнішньополітичних відносинах козацької держави? Справа в тім, що на переломі середньовіччя та ранньомодерного часу формується традиція полівасалітетної залежності. Правителі менших держав, таких як Молдавія, Волощина, Трансільванія, Прусія та балканські країни, шукали захист у сильних династіях. Схожий процес відбувався із з'явленням Українського гетьманату в XVII ст., що претендував на міжнародний статус [157, 474-475].

Відповідно до аргументів Т. Яковлевої, використання терміну «Руїна» для історії Молдавського князівства та інших країн кінця XIV – початку XVIII ст. може бути обґрунтованим. Проте, чи вважатимуть це правомірним і чи приймуть історики це слово щодо своєї держави, наприклад, молдавські та румунські історики? За нашою думкою, більш доцільно говорити про боротьбу за утвердження Молдавської чи Української держави в міжнародних відносинах того часу, уникаючи застарілого історіографічного терміну «Руїна» [157, 449].

Чотири тижні після смерті Богдана Хмельницького відбулися його похорони та козацька рада. Тимчасовим управителем обрано Івана Виговського. Гетьман отримав булаву від генеральної старшини, висловив подяку та заявив про використання булави доброзичливо, але із суворістю для злочинців. Виголосив «жалувану» грамоту російського монарха та ухвалив рішення «служити великому государеві Військом Запорозьким вічно, з умовою, щоб він не видастав нас ворогам і вислав своїх військових для допомоги» [11, 11].

На 31 серпня 1657 року у розмові із царським послом В. Кікіним, Виговський визначив зовнішньополітичні плани свого уряду. Він звернувся до царської величності та висловив перевагу миру із шведами перед Польщею, назвавши поляків невірними. Гетьман передбачав союз Москви й Чигирини з

Шведським королівством проти Речі Посполитої. 4 вересня 1657 року Виговський повідомив царському послу Матвєєву про готовність служити царській величності і «вмирати за його честь» [169, 236].

Тим часом у Чигирині тривали переговори зі шведськими дипломатами, які завершилися 5 жовтня 1657 року під час Генеральної Ради Українського гетьманату під Корсунем. У своєму виступі Виговський визначив перспективи міжнародного положення України: «...Шведський король послав до нас та закликає нас в підданство до нього, а Царська Величність пише нам грамоту з зауваженням, що ми, без його дозволу, сполучилися з Ракоцієм, і до цього ми зраджували Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцієві в Угорщині та Волошському, і зараз ви хочете зрадити мені. Як довго ви плануєте тримати нас у таких невизначених обставинах?». Після цього гетьман запропонував присутнім обрати залишитися під підданством московського царя.

На Корсунській раді також розглядали умови угоди із шведським монархом Карлом X Густавом, в якій українці були визнані як «*Liberta gente et nulli subiecta*» («Вільний народ і нікому не підпорядкований») [14, 332-333]. У тексті договору зі шведським королівством було особливо підкреслено необхідність надання «воєнної допомоги проти спільних ворогів..., за винятком світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке має тісний союз і зберігатиме вірність йому» [75, 64].

16 вересня 1658 року в полковому місті Гадячі була укладена українсько-польська угода, яка розпочала новий етап у міжнародній політиці Українського гетьманату. Саме зовнішньополітичні мотиви стали визначальними на етапі формування ідеї федеративного союзу між Україною, Польщею та Литвою [71, 47].

Українсько-російська війна, розпочата в жовтні 1658 року, вплинула на дипломатичну діяльність гетьманського уряду в різних напрямках: польському, московському, шведському, турецькому та кримському. Гетьман І. Виговський звертався до Шведського королівства, виражаючи сум за невдачу українсько-шведського союзу та просивши заступництва перед польським королем [14, 356-

357]. Проте шведська сторона не відгукнулася, а підписане перемир'я з Москвою в 1658 році розчарувало гетьмана, позбавляючи уряд надії на допомогу від шведської армії в протистоянні з російськими військами [159, 82].

Після підписання Гадяцького договору українсько-польські відносини залишалися проблемою в Центрально-Східній Європі. Поляки не виконали обіцяну військову допомогу проти росіян, і, незважаючи на укладений договір, лише на початку 1659 року прибули обмежені лясські і німецькі війська [10, 267]. Гетьман направив листа Янові II Казимирові, просячи про додаткову допомогу [26, 323-325]. Російське просування в Україні змусило гетьмана вислати посольство до короля з проханням про допомогу [10, 368].

Після смерті попередника в 1657 році, Іван Виговський, як регент Юрія Хмельницького та потім гетьман, використовував принцип «лякати короля царем, а царя королем», уникнувши залежності від обох. Невиконання обіцянок російського царя та загроза окупації московськими військами призвели до укладання угоди з Польщею, що фактично анулювало Переяславсько-Московські домовленості 1654 року [159, 87].

Гетьман Виговський, шукаючи нового сюзерена, встановив зв'язки зі Швецією, Трансільванією та Кримським ханством, і проводив переговори зі Стамбулом і Віднем для отримання захисту від Австрійської та Османської імперій. Проте внутрішні труднощі та російський наступ завадили йому реалізувати плани щодо стабілізації зовнішньої політики гетьманату [132, 102].

Ю. Хмельницький, вірний полівасалітету, паралельно вирішував відносини з московським царем під час переговорів у Речі Посполитій. У листах до російських воєвод Барятинського та Чаадаєва у листопаді 1660 року він аргументував, що Чуднівська угода була наслідком «примусу і безвиході». Гетьман висловлював готовність повернутися під царську протекцію за умови отримання гарантій від Москви та просив вислати на Лівобережжя царські війська. Таємні переговори в Чигирині з представниками Барятинського і Чаадаєва завершилися безуспішно [121, 181].

Політика ж новообраного гетьмана П. Тетері визначалася такими словами: «Ми повинні силою зброї Вашої Королівської Милості, Пана нашого милостивого, і за допомогою орди, що прибула нещодавно із Селімом-Гіреєм і зазнала краху, встановити порядок майже в усій Україні» [25, 421]. Згідно з висновками істориків, ця військова кампанія, яка завершилася поразкою, позначила кінець надій П. Тетері на відновлення єдності Українського гетьманату [70, 128].

На початку 1670 року гетьман П. Дорошенко вирішив випробувати міцність московських військ на Лівобережжі, звернувшись до Я. Собеського із проханням допомогти в новому поході за Дніпро [39]. Також 30 березня гетьман звернувся до короля Міхала Корибута, просивши не віддавати Україну Москві і скасувати Андрусівські угоди [38]. У листі до коменданта Білоцерківського він вимагав від поляків відмовитися від угод із Московією та представив план відновлення контролю над Задніпров'ям [41, 71].

Під час підготовки до українсько-польської мирної комісії в Острозі 1669 року, Дорошенко в інструкції для козацьких комісарів висував вимоги до польського уряду, включаючи право гетьмана Війська Запорозького на управління обома берегами Дніпра [13, 196-206]. Але незгода Речі Посполитої взяти шлях, який відповідав Дорошковим інтересам, примусила його визнати верховенство турецького султана Мегмеда IV у 1669-1670 роках.

Бажання Петра Дорошенка та його попередників, включаючи Юрія Хмельницького, Павла Тетерю, Івана Брюховецького і Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), об'єднати Українську гетьманщину залишалось невтішним фактом через внутрішньополітичні та геополітичні обставини.

Протягом останніх тридцяти років XVII століття відбулися значущі зміни в балансі сил Балтійсько-Чорноморського регіону та формувалася нова система міжнародних відносин. Геополітична конфронтація між монархічними дворами Франції та Австрії впливала на Центральну, Східну та Північну Європу та визначала позиції Речі Посполитої, Об'єднаної Османської імперії, Московії та Шведського королівства. Навіть після «блицкригу» Речі Посполитої у 50-х роках

XVII століття польські королі, московські царі та турецькі султани продовжували боротьбу за визначення долі цього регіону [155, 191].

Після смерті короля Міхала Корибута Вишневецького та царя Олексія Михайловича у 1674 і 1676 роках відбулися зміни в зовнішній політиці, орієнтовані на Україну. Нові лідери, на чолі з польським королем Яном III Собеським, спрямовували зусилля на зміну правил гри та зменшення виграшу для супротивника, що стосувалося України. У 1675 році Ян III Собеський уклав союзницький Яворівський договір з французьким королем Людовіком XIV, який спрямовувався на війну проти бранденбурзького електора та розширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року під Журавним польський король уклав мирний договір з австрійським імператором і султаном, а через рік - з імператором та шведським королем. Ці угоди зміцнили позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московією та Османською імперією [159, 202].

Росія, не зважаючи на угоди з Польщею (Андрусівські, Московські домовленості), у 1675 році уклала мирний договір із Австрією, спрямований проти посилення королівської влади та збереження шляхетських прав у Речі Посполитій. Відень обіцяв приєднатися до антитурецької ліги, ініційованої росіянами, після війни з Францією. Московія розглядала угоду з Османською імперією, але польський король випередив, підписавши перемир'я з Мегмедом IV 17 жовтня 1676 року [90, 18].

У жовтні 1676 року завершилася 4-річна польсько-турецька війна, але конфлікт навколо Правобережної України залишався невирішеним. Московія претендувала на ці території через порушення Андрусівських домовленостей Польщею. Відносини між Росією та Польщею погіршилися, і розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже між Османською імперією та Росією з Лівобережною Гетьманщиною. Цар та гетьман, не дотримуючись умов Журавненського договору, розташовували війська в правобережних містах, що призвело до вторгнення турецької армії влітку 1677 року [86, 32].

10 серпня 1677 р. великий посол польського короля Яна Гнінського прибув до Стамбула, вимагаючи повернення всієї Правобережної України під владу

Корони [52, 238]. Польські чиновники були занепокоєні політикою турецького уряду, спрямованою на відновлення васальної державності в Україні. Ця політика включала створення «князівства Сарматії і Малої Русі» на частині території Київщини і Брацлавщини під керівництвом Юрія Хмельницького, перебуваючого у турецькому полоні з 1669 р [47].

Посольство Яна Гнінського у Туреччині тривало майже рік. У випадку неприйняття турками польських вимог, великий посол був уповноважений «випрошувати» тільки частину Правобережної України північніше Трахтемирів Рашків [52, 207]. Після тривалих переговорів, 7 квітня 1678 р., підписано Константинопольський трактат, що ратифікував Журавненське перемир'я. Згідно з новим текстом, Україна в межах давніх границь мала бути уступлена козакам, підданим Османської імперії. Біла Церква і Паволоч залишалися під Польщею. Таким чином, визнавалися васальні права на території від Дніпра до Случі, і розмежування відбулося у 1680 р. за участю гетьмана [43].

Османська імперія вважала Правобережну Україну своєю після Бучацького договору. Втручання Московії та перехід П. Дорошенка під владу царя змусили Османську імперію призначити нового намісника. Щоб контролювати Ю. Хмельницького, його «посадили» в Чигирин, який перебував під владою І. Самойловича та московських воєвод. Чигирин відіграв ключову роль у військових та політичних планах, і турецька армія намагалася захопити його влітку 1677 року [113].

У 1677 році Московія, ослаблена війнами з Річчю Посполитою та Швецією, відправила посольство під проводом стольника А. Проскурова до Османської імперії. В інструкції для послів, затвердженій царем Федіром, зазначалося, що Україна «з найдавніших часів належала до князів руських і київських», але в 1654 році повернулася під владу царя [143, 122]. Цей пункт визначав, що султан не повинен вважати гетьманів Війська Запорозького своїми підданими та не має претензій на Україну. Незважаючи на спростовування такої «легітимності», яке може бути предметом інших досліджень, важливим є те, що в 1667 році государі «Всієї Русі» відмовилися від частини правобережної території. Султан Мегмед IV

відмовився приймати російських дипломатів, і Порта реалізувала план другого походу на Чигирин в серпні 1678 року [15, 56].

В другій половині 1677 року державний діяч О. Ордин-Нащокін, відсторонений від дипломатичних справ, пропонує царю скликати в Києві з'їзд представників держав для вирішення міжнародного статусу України. Він радить шукати мир із султаном турецьким та не відштовхувати королівство Польське від спільної ради. Також запропоновано запрошувати представників України, Молдавії, Болгарії і Сербії на цей міжнародний з'їзд [91, 197].

Варшавська еліта висловлювала занепокоєння щодо можливості мирного врегулювання російсько-турецьких відносин, оскільки це могло вразити інтереси Річі Посполитої. У квітні 1678 року російські представники відмовились віддачі Києва та Білої Церкви [120, 294]. Незважаючи на скарги польського резидента в Москві щодо претензій І. Самойловича, Польща змінила свій підхід і підтвердила положення Андрусівської угоди у новому польсько-російському договорі в серпні 1678 року. Пізніше, у січні 1679 року, в Гродно проведено засідання дипломатів обох країн, де обговорювалася проблема «вічного миру» [159, 205-206].

В цей час російський дипломат О. Ордин-Нащокін вносив пропозицію щодо міжнародного статусу Українського гетьманату. Він пропонував з'їзд представників Речі Посполитої та Московії для спільних дій з повернення українського населення, що визнавало владу Хмельницького та турецький протекторат. План передбачав утворення російсько-польського кондомініуму над Правобережжям. Проте ідея спричинила опір польської та московської сторін, зокрема відкинута патріархом Йоакимом [150, 136-137].

У 1679 році російські послі В. Даудов та Ф. Старков вирушили до Стамбула в пошуках примирення з Туреччиною [122, 162-163]. Проте їхня дипломатична місія не увінчалася успіхом, і султан Мегмед IV звернувся до господаря Молдови Г. Дуки через посередництво Я. Білевича. В квітні 1679 року молдавський представник повідомив російських бояр, що султан готовий укласти з ними мирний договір [18, 44-47].

У квітні 1682 року був укладений договір, за яким Правобережна Україна залишалася під владою турецького султана і кримського хана [56, 159]. Межа визначалася як «річка Дніпро» у московському варіанті тексту. Договір передбачав сталість межі річки Буг протягом 20 років, заборону будівництва мостів та народження на козацьких землях. Турецький варіант договору не містив зазначення про те, що частина правобережних земель залишалася незаселеною. Проте цей мир не влаштував обидві сторони: Московія не змогла анексувати Правобережжя, а Османська імперія не закріпила за собою Київ та Лівобережну Україну [111, 24].

У лютому 1686 року в Москві розпочалися російсько-польські переговори, що були напруженими через взаємне висилання представників до Туреччини [74, 25]. Ян III Собеський намагався переконати І. Самойловича відмовитися від московської протекції. 4 березня К. Гжимультовський висловив вимогу повернути ті землі, які «козаки безправно забрали», особливо Засожжя. Компромісні рішення обговорювалися лише після невдачі короля в таємних переговорах із лівобережним Українським гетьманом [50, 43].

6 квітня був підписаний договір, який містив 33 статті і визначав остаточний розподіл України на дві частини. Четверта стаття визначала, що Лівобережна Україна опинилася під контролем Польщі, оскільки Московія не взяла на себе обов'язок захищати козаків за Дніпром. Питання належності земель вздовж Дніпра залишалося невирішеним [15]. Таким чином, договір не вирішив основне питання територіальної суперечки між Московією і Річчю Посполитою - політичного статусу правобережних земель Наддніпрянщини.

У серпні 1686 року московське посольство під керівництвом Б. Шереметьєва відправилося до польського короля з вимогою повернення наддніпрянських земель під управління Лівобережної Гетьманщини за настоїчим проханням гетьмана І. Самойловича [24, 311-313]. Після укладення «Вічного миру» гетьман І. Самойлович розпочав активну зовнішньополітичну кампанію для об'єднання Правобережжя з Лівобережною Україною.

Підписання «Вічного миру» викликало святкування майже у всій християнській Європі. У Польщі була випущена медаль, присвячена цій події, на якій були зображені бюст короля Яна III Собеського та фігури польських і московських військових, які тримали один одного за руки та наступали на півмісяць, символізуючи покороєння Османської імперії. Зображення землі, на яку з одного боку наступав поляк, а з іншого - росіянин, може асоціюватися з міжнародно-політичним розподілом Української держави, що виник після укладеного миру [116, 63].

2. 2. Розуміння країн Центрано-Західної Європи політичної ситуації між Українською державою й Московщиною

У другій половині XVII століття в історії Східної Європи розгортається складний і важливий етап, пов'язаний із конфліктом між Гетьманщиною та Московією. Цей період став часом непередбачуваних змін та визначався боротьбою за геополітичний вплив.

У своїй праці «Договір Богдана Хмельницького 1654 року» А. Яковлів визначає три основні напрямки у поглядах прихильників угоди: «персональна унія», «васалітет» і «номінальний протекторат». За результатами листування та дипломатичного обміну він визначає статус Гетьманату як «відносини, схожі на номінальну васальну залежність або протекторат». У стосунках із Московією автор бачить річну грошову данину від України та обов'язок надавати військову допомогу Війську Запорозькому. Хмельницький розглядав договір із царем як військовий союз, підтверджений угодою про протекцію, яку він укладав із кількома іншими державами протягом 1648-1654 років [170, 576].

У невідомого голландського автора гравюрі під назвою «Чужоземно-європейські, як також французько-голландські державні збори» (бл. 1650) живописно відтворено геополітичну ситуацію в Європі того періоду (Дод. Г). Гравюра описує конфлікти між європейськими державами, такими як Англія, Голандія, Іспанія, Франція, Dfeil (?), Німеччина, Польща, Московія та Україна.

Московія, за думкою автора, представлена як загроза для Європи, яка намагається її запалити, і провокує на неї Туреччину, що символізується зображенням собаки. Україну на гравюрі втілено у вигляді козака, який, відповідно до національних традицій дум і пісень, висловлює свої скарги «поетично»: «...Україна тремить, гремить» [17, 326].

У 1657 році шведський монарх Карл X Густав висловлював свої думки своєму посланцеві в Україні, Веллінгу Готтару, щодо можливості переконати Гетьмана Хмельницького вступити в війну проти Московії (Дод. В). У листі відзначалося, що було б краще, якби українці «вийшли із союзу з Московією через конфліктну ситуацію або укладення миру з поляками за порадою їхніх ворогів». Він закликав до того, щоб Швеція та Трансільванія гарантували українцям безпеку від Московії та поляків. Карл X Густав наголошував, що українці повинні розуміти, що їхні інтереси будуть захищені Швецією, і спонукав до того, щоб уникати війни, але при цьому не ставати проти шведських інтересів [14, 207-209].

У квітні 1659 року воєвода В. Шереметев повідомив до Москви про можливу підтримку гетьмана Івана Виговського. Зазначив, що колишній воєвода Стефан, разом із турецькими силами та новим королем Угорщини, можуть приєднатися до конфлікту [11, 368-369]. Посли з Угорщини та Молдови прибули до Чигирин. Гетьман направив дипломатичне відділення до Стамбула під керівництвом А. Ждановича для розгляду можливості розриву союзницьких стосунків із Польщею. Виговський виражав готовність підкоритися турецькому султану в обмін на військову підтримку: «...Антону велів їхати до турецького султана говорити про те, що хоче бути в його підданстві й просити в нього наказати людей на допомогу» [11, 226-230].

Понад сто осіб, очолюваних Гапоновичем та Астаматієм, перебували у травні 1659 року в Стамбулі, коли завершилася укладання Гадяцької угоди. Головна мета посольства - приєднання гетьманату до Туреччини з умовами васальної залежності. Однак політичні зміни в Україні під гетьманом Ю. Хмельницького призвели до припинення переговорів у 1659 році [115, 206-215].

Сучасник тих подій, російський військовий інженер, шотландець Патрік Гордон вказує на про надання титулу «князя України» Юрію Хмельницькому, від турецького султана 1677 року та зазначає титулування Ю. Хмельницького як «Георгій Геодон Венжик Хмельницький, Князь України» [16, 68]. Цікаво, що цю інформацію підтверджує і французький географ та картограф П'єр Дюваль у виданні «Diverses cartes et tables, pour la geographie ancienne, pour la chronologie» 1677 року [46]. Як зазначає лейпцизьке видавництво 1684 року під назвою «Історія Пруссії...», титул «Король Польський, великий князь Литви та України» (Дод. Г) вживав і Ян III Собеський [42]. Це визначення було використане польським монархом як відзначення його статусу, на противагу титулу гетьмана Ю. Хмельницький, а також амбіціям молдавського князя Георге Дуке, який намагався контролювати землі Правобережної України від імені турецького султана [164]. Цікаво, що цей титул у польських королів зберігався досить довго, оскільки такий титул можна зустріти на гравюрах і його дружини Яна III Собеського, Марії Казимири.

Ураховуючи загострення внутрішньополітичної ситуації, дипломатична місія на чолі з сотником С. Опарою відправилася до Варшави. Головна мета - звернутися до короля із проханням про військову допомогу [25, 74-77]. Польський монарх відмовив, і гетьман Дорошенко повернувся у січні 1661 року.

Паралельно розглядалася можливість отримання захисту від імператора Австрійської імперії. Брат гетьмана, Данило (або Ю. Немирич), провів зустріч з представником Відня, бароном Лісолею, виражаючи «із запевненням, що прагне вірності королеві зберегти.., аби Польська не Королівство не стало розділене, вважаємо за потрібне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями, зараз залишилася тільки надія в протекції цезаря і якщо Й[ого] Щесарська] М[илість] захоче їх прийняти, зобов'язуються, щоб ціле військо Виговського було готове піддатися йому» [44, 244-245, 484-485]. На весні 1659 року дипломати вели переговори із представниками Бранденбурзького курфюрства, обговорюючи також питання

трону Габсбургів у Речі Посполитій. Полівасалітетна дипломатія Виговського була спрямована на забезпечення незалежного статусу [71, 57].

З лютого новий гетьман П. Тетеря повідомив свого польського патрона про складну ситуацію в Україні, зокрема через татарську орду, яка «здирає з бідних людей майно, завдає їм нестерпних мук, ув'язнюючи попри всяку справедливість, всупереч дружбі, освяченій присягою» [25, 259-260]. П. Тетеря вислав посольство до Бахчисарая для забезпечення підтримки від хана Криму. 21 березня він визнав його владу і закликав полки лівого берега до визнання. Гетьман також намагався налагодити зв'язки з козацькою верхівкою та духовенством на лівому березі, отримавши підтримку від наказного гетьмана Я. Сомка. Проте, він уникав масштабних походів, вдаючись до тактики нападів на міста та села Лівобережної України. Незважаючи на успішні компанії весною 1662 та 1663 років, повстання окремих полків та незгода з політикою гетьмана призвели до повернення полків на Правобережжі [159, 184-185].

Надії П. Дорошенка на турецьку протекцію не здійснилися через невиконання зобов'язань османськими воєначальниками та поразку армії Мегмеда IV у битві під Хотиним у 1673 році. Це призвело до зміни орієнтації Дорошенка на співпрацю з польським урядом. Хоча гетьман повідомляв про свої відносини з королем до Стамбула у 1674-1675 роках, чутки про його відмову від турецької зверхності і прийняття польської протекції розпочали розповсюджуватися наприкінці 1674 року [45].

Згідно з проектом українсько-польського договору, гетьманському урядові планувалося передати облогу Києва як козир у обмін на угоду. Проте Польща враховувала, що згідно з Андрусівським перемир'ям ці території були під впливом московського царя, і відмовлялася від умов, запропонованих П. Дорошенком. Король Речі Посполитої Ян Собеський взагалі відкинув можливість співпраці з Дорошенком і планував новий військовий похід для захоплення Чигирин [159, 120-121].

Таким чином, і турецький султан, і польський король, випадково для самих себе, прискорювали гетьмана Дорошенка у напрямку підданства їх довголітньому

противнику. Навіть можливе визнання російського сюзеренітету не змінило б ставлення московського царя до гетьмана. Проте навіть якщо б визнали російський сюзеренітет, це не зачепило б рішучих намірів українського гетьмана мати контроль над обома частинами України [94, 240].

Країни Центрально-Західної Європи брали активну участь в переговорах та листуваннях стосовно українських земель. Наприклад, після укладення договору в Бахчисараї, Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережжі, передаючи його під управління молдавському господареві Г. Дуці. У повідомленні від 14 жовтня 1681 року польський король інформував своїх послів у Москві, що волоський господар вже присутній в Україні і оселився в Немирові за рішенням Султана Турецького, порушуючи угоди про права козаків на Україні. Король продовжував вказувати, що питання щодо Задніпров'я спочатку не виникало, і закликав не допускати до цього та спілкуватися безпосередньо з ним. Це свідчило про те, що мир між Туреччиною та Московією тягнув Річ Посполиту до нових угод і сприяв тісній співпраці з Австрійським двором. У результаті 31 березня 1683 року Ян III Собеський у Варшаві утворив наступально-оборонний союз проти Османської імперії, зобов'язавшись надавати військову допомогу у разі нападу турків на Відень чи Краків [159, 208-109].

У кінці травня та в першій половині червня 1683 року в Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На запитання посланців імператора С. Блюмберка і Я. Жировського щодо власності Києва і Правобережної України, московські бояри під керівництвом князя В. Голицина відповіли наступне: «Згідно з укладеними під Журавном угодами, польський король відмовився від Поділля та всієї України на користь султана, утримуючись на стороні старих кордонів... Коли ж між Царською Величністю і Султаном Туреччини були укладені мирні угоди під час війни, султан написав Царській Величності про віддання Києва та інших міст» [24, 595].

Завершуючи відповіді на вимоги посланців Леопольда I, дипломати з Царської сторони заявили: «Царська Величість згодна на вічний мир за такими умовами: щоб все завойоване залишалось під владою та контролем Його Царської

Величності з такими самими обмеженнями, як і в даний момент, і щоб з боку Королівської Величності не було висловлено жодних претензій» [24, 595]. Таким чином, Московія знову відмовила від Правобережжя, згоджуючись лише на утримання Лівобережної України, включаючи Київ.

Австрійський імператор та Папа Римський Інокентій XI настоювали на підписанні мирного договору між польським королем і царем за умовами, запропонованими Москвою. У 1683 році посольство під керівництвом К. Гжимультовського прибуло до Андрусова для підготовки «вічного миру». Перший з'їзд дипломатів відбувся у січні 1684 року, де поляки вимагали союзу перед обговоренням миру та «визволення малоросіян» [57, 155]. Москва відхилила цей підхід і відкликала своїх послів у березні. К. Гжимультовський повернувшись до Варшави, запропонувавши випустити універсал для визволення правобережних козаків. В той час Австрійська воєнна рада планувала створення антитурецької коаліції, в яку входили Польща, Росія, Персія, Україна, Молдавія, Валахія і Трансільванія [102, 91]. Хоча коаліція формувалася, її конфігурація була іншою. Узимку 1684-1685 років польський король сподівався на мирний договір з Кримським ханством, але це не вдалося. Франція не надала обіцяної фінансової допомоги для боротьби за Правобережну Україну. Тільки Апостольська столиця надала матеріальну допомогу королю за умови укладення мирної угоди з Московією.

У березні-травні 1684 року створено антитурецьку Священну лігу за участю Австрії, Венеції і Річі Посполитої під патронатом Папи Римського Інокентія IX. Ліга зобов'язувала австрійського імператора та польського короля надавати військову допомогу, а Венеція - морський флот. Мета - протистояння Османській імперії та відновлення втрачених територій [51, 123]. Однак умови ліги не сприяли планам Яна III Собеського на правобережних землях через опір Туреччини та політичну гру Австрії. У 1686 році Австрія уклала угоди зі Швецією та Бранденбургом, що ускладнило ситуацію. Зовнішні фактори змусили Польсько-Литовську корону шукати міцний союз з Московією.

Російський уряд виявив ретельність у включенні до антитурецької коаліції, вимагаючи від турецького уряду певних умов. Ігноруванням турецьким урядом не лише Правобережної, а й Лівобережної України викликало напруженість у відносинах між Москвою та Османською імперією. Це спонукало Москву до об'єднання з Річчю Посполитою. Цар пропонував королеві укладення «вічного миру» за умови відмови від Лівобережної України та певних територій на заході, а також гарантій православ'я в Польсько-Литовській державі. Ці умови були сформульовані російськими дипломатами на основі ініціатив гетьмана І. Самойловича [50, 42]. Умови та міжнародна ситуація сприяли успішному рішенню Росією свого геополітичного завдання - контролю над Україною «з лівого берега Дніпра» в другій половині XVII століття [90].

Щодо інших європейських країн, їхнє ставлення до взаємин між Москвою та Україною було різноманітним. Англія висловлювала підтримку української держави. Олівер Кромвель навіть вбачав у козацькій революції вияв загальноєвропейської боротьби проти Контрреформації, і його дії спрямовували увагу католицьких держав від реальної допомоги Речі Посполитій. Олівер Кромвель у своєму листі до Б. Хмельницького визначив його як «генералісимуса військ і прихильника стародавньої грецької релігії та церкви», а також як «володаря всіх запорозьких козаків» та «викорінювача римських священиків». У 1656 році Кромвель вислав до Бранденбургу генерала Джефсона з метою встановлення зв'язків з Хмельницьким [106, 255-263].

У XVII-XVIII століттях в Європі популярні були «летючі листки» та брошури, предвісники сучасних ЗМІ. Вони містили політичну інформацію і замінили рукописні «куранти». Друковані форми витіснили рукописи, а XVII століття принесло зростання друкованих брошур, включаючи літературно-публіцистичні твори.

У лютому-квітні 1654 року, в трьох випусках «Mercurius Politicus» повідомлялося, що Б. Хмельницький взяв присягу перед московським царем, а сейм у Варшаві зібрався для вирішення важливих внутрішніх і зовнішніх питань, зокрема для призначення коронних гетьманів і протидії у майбутній війні з

Москвою. Згадувалося про сейм, що відбувся у Варшаві з 11 лютого по 28 березня 1654 року. Ці повідомлення походили з Гданська і спочатку не викликали віри в Лондоні. У Англії розглядали чутки про домовленості козаків з московитами через призму стратегічних переваг для політики Яна Казимира. За «Mercurius Politicus» передача трьох воєводств московитам, вказувала на підкорення Чернігова, Києва та Брацлава. Інформація про можливу військову кампанію під керівництвом Олексія Михайловича також поширювалася в Англії. Проте, тільки в квітні 1654 року лондонські газети підтвердили, що Хмельницький «піддався Москві» [144].

У 1654 році в англійському суспільстві відзеркалювалася активність дипломатії Олексія Михайловича в Європі перед війною з Яном Казимиром. Звістки з різних міст надавали інформацію про московських послів, які відправлялися до різних країн. Головною метою було повідомити про причини війни, запобігти можливому шведському вторгненню в Росію під час війни з Польщею та отримати ліцензію на закупівлю зброї в Об'єднаних Провінціях. У Лондоні іноді перебільшували завдання посольств, розповсюджуючи інформацію про московського посла до Об'єднаних Провінцій, який, як стверджувалося, вітатиме цю країну з мирним договором. Це підкреслювало важливість укладеного договору, завершившого війну з Голландією у 1652–1654 роках [106, 255-263].

Л. Заборовський в історіографії детально досліджував події, включаючи посольства Олексія Михайловича до Габсбурзької імперії. У травневому випуску «The Weekly Intelligencer» стверджувалося, що дві причини, пов'язані з титулами московського правителя, призвели до оголошення царем війни проти поляків. За отриманою інформацією, помилки в описі генеалогії та несправедливість у визначенні титулу московського царя стали приводом для вимог виправлень в Москві, але Річ Посполита відмовилася. Ця інформація була розміщена на першій сторінці газети, відображаючи її важливість для редактора [146].

Дипломатичні представники Австрії активно сприяли формуванню антиукраїнського настрою серед Молдавії, Валахії і Трансільванії. Вони

наказували своєму послу в Стамбулі використовувати всі можливі засоби для нашкодження політичним відносинам Хмельницького з султаном. Австрія висловлювала негативне ставлення до союзу України з Московією у 1654 році. У подальшому, австрійські дипломати виступали посередниками між Річчю Посполитою і Московією під час укладання Віленського перемир'я в 1656 році, хоча Україна не брала участі. У 1657 році австрійське посольство намагалося спонукати гетьмана Хмельницького укласти мир з Річчю Посполитою під час спільної війни проти Польщі [126, 16-20].

Події в Україні та її стосунки з Москвою ретельно висвітлювалися західними газетами, зокрема німецькими та французькими виданнями, такими як «Gazette de France», гамбурзька «wochentliche Donnerstagszeitung» або «Samstägliche Zeitung», а також гамбурзька «Europäische Mitwochentliche Zeitung». Ляйпцизька «Leipziger Wöchentliche Zeitung», яка на той час перейменована на «Einkommende Ordinar- und Post-Zeitungen», на жаль, залишається непрезентованою для 1653/54 років. Деякі джерела зазначають прогалини в публікаціях «Gazette de France» під час вирішальних місяців на початку 1654 року. Додатковою інформацією служить «Theatrum Europaeum», яка допомагає у доповненні відсутніх деталей. Інформація з газет надалі надходить переважно з Польщі, зокрема з міст Гданська і Варшави, з якими існує сталий поштовий обмін. Отже, новини про події в Україні, особливо щодо запорозьких козаків, продовжують проймати через польський фільтр. Загалом газети рідко публікують новини, отримані безпосередньо з Москви [106, 255-257].

У 1648-1649 та 1653 роках тривали військові події, особлива увага приділялася опису польсько-московсько-козацької війни у «Theatrum Europaeum». Позиція польського короля ставала більш непохідною, і він вимагав від Хмельницького абсолютного підкорення. Польські війська досягали Києва, просуваючись глибоко в Україну. Восени 1653 року події перемістилися до Молдавії та Волоського князівства. Газети детально описували облогу Сучавської фортеці, де козаки під командуванням Т. Хмельницького, трималися понад два

місяці, але в кінці змушені були здатися під тиском волоських, трансильванських і польських військ [98].

У кінці 1653 року газети повідомляють про облогу Жванецької фортеці козаками, але Польща укладає угоду з кримськотатарським ханом, відступає з України, сплачує контрибуцію та забирає полонених. Польські війська залишаються на зимівлю, а маєтки повертаються, що призводить до втрат Хмельницького й невдоволення союзників і населення. Угода швидко втрачає актуальність, оскільки запорозькі козаки встановлюють контакти з Московією та стають під її протекторат, автоматично завершуючи союз з кримськими татарами. Західні газети висловлюють здивування цією зміною союзників, навіть з урахуванням попередніх повідомлень про відносини козаків та Московії у 1653 році [138, 16].

У січні 1653 року газета «Gazette» французької висловлює думку про можливий союз козаків із Московією. Московська делегація з'являється у Львові, вразивши численністю - понад 600 осіб. Посланці висловлюють скарги щодо відмови Польщі надавати московському правителю царський титул, а великий князь пропонує посередництво між королівством та козаками. Він виправдовує повстання козаків, звертаючись до їхньої «грецької релігії». Король відкидає лояльність козаків, вважаючи їхні дії віроломними [64].

Отже, з точки зору преси, московський правитель висуває релігійний аргумент як головний. У повідомленні від 2 жовтня 1653 року, «Gazette» з Варшави описує дилему в Україні, де троє фракцій виступають за турецьку, московську та польську владу. Газети реагують на Переяславську угоду 1654 року, за якою козаки стають під захист Москви. За повідомленням з Гданська від 28 січня в «Wochentliche Donnerstags Zeitung», обговорюється «московитська справа» і критикується Москва за використання «захисту православних» для виправдання початку війни з Польщею [106, 255-263].

В епістолярному повідомленні з Москви, датованому 20 січня, опублікованому в березневому випуску «Wochentliche Donnerstags Zeitung», детально описано процес складання присяги в Переяславі. Родіон Стрешнев і

Артамон Матвеев відправляються до Хмельницького, приносячи йому 300 тис. рублів. Хмельницький і 1500 його однодумців складають присягу вірності цареві. Цар «виявляє велику милість» та має намір розширити титул царя на землі Хмельницького і видати карбовану монету. Газета неправильно вказує місце присяги (Псков замість Переяслава). Це важливо, оскільки це перше повідомлення, де газета друкує інформацію з Москви, а не з польської перспективи. Західні газети не реагують на рішення Земського собору в Москві щодо союзу з козаками, що свідчить про тодішню низьку активність Московії в європейському комунікаційному просторі.

Повідомлення про перемовини з Польщею перед підпорядкуванням цареві свідчать про амбівалентність позиції Хмельницького. «Gazette de France» та «Europäische Mitwochentliche Zeitung» цитують листа Хмельницького до польського короля від 5 вересня 1653 року буквально. Гетьман скаржиться на напади польських полководців в Україні, вказуючи на грабежі та вбивства населення. Він наголошує, що опір не спрямований проти короля, підтверджуючи лояльність польській короні. Важливими для нього є свобода та збереження православних церков. Хмельницький виражає скромність, прохаючи короля виявляти милість. Однак генерал короля обурений зухвалістю козаків та вимагає вибачень за їх союз з татарами та покори [106, 260-265].

Європейська преса висвітлювала участь українських козаків у походах російської армії на Крим у 1687 та 1689 роках. Австрія та Німеччина виявили цікавість після перемоги над турками під Віднем у 1683 році. Газети з цих країн освітлювали кримський похід, переобрання козацької старшини та засудження Самойловича, вказуючи на те, що татари підпалили траву без його згоди, щоб виправдати поразку. Газета «Theatrum Europaicum» надавала детальну інформацію про ці події [98].

Майоліно Бізаччіоні, окрім газетних авторів, єдиний сучасник, що в п'ятому виданні свого твору 1664 року описав розвиток подій до переходу запорозьких козаків під владу Москви. Основуючи свій наратив на фактичному матеріалі, він створив об'єктивну панораму суспільно-політичної боротьби народів за свободи

та привілеї, віддзеркалюючи це через призму тодішньої «проромантичної» концепції. У своєму творі «Історія громадянських війн...» він найбільше уваги приділив революції в Англії (1640—1660) та козацькій революції в Україні.

За Бізачіоні, у 1654 році, зв'язок із Москвою мав політичні та конфесійні мотиви. Хмельницький, відчувши зраду татар, підтримав Московію, присягнувши вірність і знову охрестившись за їхнім обрядом. Нове хрещення та перехід під Москву викликали вищезгадані чутки та обговорення в газетах. Патріарх послав священників, щоб підтримати покірність цареві на всю Україну. За Бізачіоні, патріарх відіграв активну роль у підпорядкуванні України Москві. Переяславська угода описана загально, без деталей, аналогічно до деяких газет. [106, 11-18].

РОЗДІЛ 3. Геополітичний потенціал Гетьманської України, під час гетьманування Івана Мазепи.

3.1. Політичні пріоритети гетьмана Мазепи при взаємодії з країнами Центрально-Східної, Північної та Західної Європи.

Під час роботи з архівним матеріалом відділу «Татарського» у Варшаві Ю. Мицик та Т. Чухліб виявили лист від мурзи Кримського ханства Чиживута Кутлу Гірея до короля Речі Посполитої Яна II Казимира (березень 1663 р.). Документ детально аналізується в їхній статті «Оригінальний документ 1663 р. з архівів Польщі про початки дипломатичної діяльності Івана Мазепи». У листі, написаному польською, Чиживут Кутлу Гірей повідомляє про участь Івана Мазепи, секретаря королівського двору, у дипломатичних зв'язках між Варшавою та Бахчисараєм, сприяючи утворенню польсько-татарського союзу проти Московії [106, 125].

Зрештою, можна припустити, що молодий шляхтич із Київського воєводства, Іван Мазепа, віком близько 24 років, обіймав посаду при дворі короля та зіграв роль у зовнішній політиці Польсько-Литовської держави. Ця діяльність охоплювала не тільки «український», але і «кримський» напрямок. Мурза Чиживут Кутлу з роду Гіреїв у своєму листі до Варшави висловив радість від узгоджених дій Мазепи та його війська [25, 239-246]. Лист, який датований 20 січня, можливо, свідчить про листування Мазепи з кримським військовим командиром за вказівкою короля. Зазначено, що Мазепа отримав королівський універсал для передачі гетьману Павлу Тетері, разом із символами влади, такими як «булава, хоругва (прапор), бубни (тулумбаси), печатка» [36].

Обраний гетьманом у 1687 році, Іван Мазепа на початку свого уряду проводив помірковану політику об'єднання України, порівняно з попередником Іваном Самойловичем. Згідно з Коломацькими статтями, укладеними з московським урядом у липні 1687 року, лівобережний Український гетьманат підпадав під протекцію московського царя «в попередніх своїх правах і

вольностях, чим пожалуваний був колишній гетьман Богдан Хмельницький» [126, 118]. Мазепа також був зазначений як гетьман обох берегів Дніпра. Незважаючи на плани повернення правобережної частини Гетьманату під контроль Москви, викликом були положення «Вічного миру» 1686 року, які залишали Правобережжя під владою польського короля [59, 16].

Коломацькі статті є двостороннім договором між гетьманом І. Мазепою та українською старшиною, з одного боку, і московськими царями, з іншого. Статті поділені на три групи: ті, що містять пропозиції українців, росіян і ті, що включають пропозиції гетьмана та контрпропозиції царів. Більшість Коломацьких статей, аналогічно до Батуринських 1672 р. та Переяславських 1674 р., базуються на Глухівських статтях 1669 року, і лише п'ять з них є новими. Цей взаємозобов'язувальний договір передбачав зміну своїх положень лише за згодою обох сторін.

У Коломацьких статтях визначено принципи міжнародної діяльності уряду І. Мазепа. Гетьман та його уряд відправляли листи до «Великих Государів» (зокрема, російського царя) і не має права вести перемовини з іншими володарями. Щодо «Вічного миру», Мазепа підтвердив намір дотримуватися договорів та не вступати в конфронтацію з Річчю Посполитою. Українсько-російський договір, який був укладений поблизу Коломаку, був закріплений «обіцянкою» гетьмана і старшини на вірність московському монарху [109, 31-35].

М. Андрусак вказує, що І. Мазепа спочатку віддавав перевагу московській політиці стосовно повернення правобережних земель та відносин з Польщею, на відміну від свого попередника [54, 36]. А. Яковлів та В. Станіславський розглядали це як тактичний крок, спрямований на об'єднання України під єдиною гетьманською владою [130, 9], а О. Оглоблин вказав, що допомога Москви була необхідна для консолідації внутрішніх українських відносин та реалізації програми об'єднання під гетьманською булавою [109, 33-35]. Незважаючи на обмеження міжнародних зв'язків встановлені Коломацькими статтями, Мазепа підтримував контакти не тільки з Річчю Посполитою, але й із Османською імперією, Кримським ханством, Молдавією та Волощиною. Гетьман повідомляв

про всі листування до Москви, але припускаємо, що вже з початку 90-х років XVII століття він вів таємне листування. Проблеми дипломатії І. Мазепи в «дошведський» відомі давно, їх вивчають Б. Крупницький, В. Станіславський, Т. Чухліб та інші [159, 303].

Іван Мазепа, відразу після свого обрання у грудні 1687 року, звернувся до коронного гетьмана Речі Посполитої Станіслава Яблоновського, виражаючи вірність виконанню угоди з царем. У листі до гетьмана він підкреслив свою готовність дотримуватися умов вічного миру та обіцяв взаємодіяти для виконання угод, які визначені в рамках міжнародного союзу між царем та королем [31, 87-88].

Восени 1688 року, під час переговорів із російським послом Федором Шакловитим, Іван Мазепа розглядав можливість підкорення Кримського ханства Росією [130, 9]. Проте після неуспішного походу до Криму у 1689 році, Мазепа влітку 1690 року таємно відправив до Білгорода посланця для пропозиції Кримському ханству укладення мирної угоди з Росією, включаючи відновлення миру, укладеного у 1681 році в Бахчисараї. Ця ініціатива гетьмана базувалася на фальшивому повідомленні про готовність татар відмовитися від оборони Кам'янець-Подільського та швидко укласти мир з Московією, викликаному побоюванням перед лівобережними козацькими полками [37].

Гетьман Мазепа підтримував тісні відносини з верхівкою Речі Посполитої та правобережною старшиною для інформування царського уряду про міжнародну ситуацію в Західній та Центральній Європі. Наприклад, у листопаді 1688 року він вислав Я. Глуховця до коронного гетьмана Станіслава Яблоновського в Польщі. Після повернення посланця до Москви, гетьман надіслав лист до правобережного регіментаря, який містив інформацію про воєнні події між поляками і турками, розташування польських військових частин на Волині та похід кримського хана на Угорщину. Мазепа висловив занепокоєння щодо неактивності правобережного полковника в захисті під покровом короля Речі Посполитої [166, 83].

У 90-х роках Правобережна Україна пережила суттєві політичні зміни. Керівництво полковника С. Палія підняло рівень самоорганізації та відновило державні інститути. Козацькі полки виразили бажання об'єднатися з Лівобережжям, щоб сформувати єдину державу. Мазепа, як гетьман, мав враховувати ці прагнення та впливати на царську владу для позитивного вирішення цього питання [159, 303].

Мазепа, реагуючи на звернення С. Палія, пропонував розв'язати це питання відповідно до положень «Вічного миру». Конкретним варіантом було поселення прибульців під контролем лівобережного гетьмана у придніпровському містечку Трипілля. Мазепа додержувався угоди, видаляючи накази для козаків з Лівобережжя та Слобожанщини, забороняючи їм переходити Дніпро та освоювати правобережні землі. Крім того, вживав суворі заходи, включаючи ув'язнення та жорстокі покарання, для стримування порушників [82, 92].

У зиму 1688 року гетьман І. Мазепа звернувся до московських царів із проханням вплинути на польського короля стосовно заборони лідерів правобережних козаків А. Могилі використовувати титул «гетьмана Війська Запорозького». Російський уряд вислав 7 березня своєму представнику в Речі Посполитій, П. Возницину, спеціальний указ, в якому вимагалось заборонити Могилі та його наступникам використовувати цей титул [57, 159]. У документі наголошувалося, що згідно з положеннями «Вічного миру» Польща не має права претендувати на території, передані Москві, і не повинна включати їх до свого владарювання чи використовувати титули, пов'язані з цими територіями.

Гетьман Мазепа титулувався як «гетьман обох берегів Дніпра» вже з початку свого урядування, як це вказано у Коломацьких статтях 1687 року, царському указі 1688 року та гетьманському універсалі Мгарському монастиреві [12, 222]. Польський посол Я. Окрас вимагав припинити використання цього титулу Мазепою, аргументуючи тим, що правий берег Дніпра знаходиться під владою Польщі. Відповідь з Московії вказувала на легітимність титулу, оскільки Київ, як «ключове місто Малоросії», перебуває під контролем Російської держави

[142, 206]. Цікаво, що Мазепа надалі використовував цей титул до 1708 року, отримавши підтримку російських владарів.

Мазепина політика до 1700 року виявилася складною у відносинах з Московією. Зв'язки України з Москвою були тісними, а Коломацька угода зміцнила залежність українського уряду від московського центру. Переворот в Москві 1689 року майже не вплинув на ці відносини, і Мазепа використовував цю ситуацію для утримання Москви від втручання в українські справи. Незважаючи на це, Мазепа визнавав потребу у підтримці Московії для зміцнення внутрішніх відносин в Україні та реалізації програми об'єднання українських земель. Діючи з урахуванням реалій та потреб українського суспільства, Мазепа спрямовував свої зусилля на збереження незалежності України в рамках взаємовигідних відносин з Москвою [109, 35].

Отже, Гетьман Мазепа в 1690-х роках обрав стратегію більш-менш лояльного співробітництва з Московією. Паралельно він залишався вірним основним цілям української державної політики та захищав інтереси України від подальшого наступу московського імперіалізму та централізму. Мазепа уважно аналізував міжнародну політичну обстановку і, відповідно до потреб та можливостей, користувався різними політичними шляхами.

Під час Північної війни лівобережні козацькі полки приєдналися до конфлікту, взаємодіючи зі шведським королем Карлом XII Густавом. Про це свідчать таємні зустрічі старшини з прихильниками шведського короля, зокрема місія Опанаса Покорського в 1703 році. О. Покорський виконував завдання гетьмана Мазепи, проводячи контррозвідувальні операції в межах Великого князівства Литовського. В ході таємних переговорів із троцьким каштеляном Михайлом Казимиром Котелом, він отримав інформацію про пропозиції щодо повернення І. Мазепи та його оточення під польське владарювання. М. Котел розглядав можливість включення Лівобережної України до Речі Посполитої на умовах Гадяцької угоди 1658 року. Козаки і Монархи [161, 443-445].

Після поїздки О. Покорського до Литви, гетьман І. Мазепа отримав «пункти Котела» – документ із 17 пунктів, який став результатом цієї місії. Його

опублікував та вивчив історик О. Оглоблин, а також детально проаналізував С. Павленко. Ці «пункти Котела» вказували на те, що серед української старшини існували погляди на можливий перехід Українського гетьманату під владу польського короля. Цей документ був переданий Мазепі в кінці 1703 року, одразу ж після прибуття О. Покорського до Батурина [110].

У пунктах Котела йшлося про те, що українська вільність має розвиватися на зразок Корони Польської та Великого князівства Литовського (п. 1). Литовський урядовець пропонував гетьману звернутися до Москви за дозволом на козацьку вільність (п. 4). Якщо цар Петро I відмовиться, то Котел висловлював готовність підтримати виступ гетьмана проти царя війною, допомагаючи військом коронним і литовським (п. 5). Визначалося, що «вільність українська буде такою ж, як у Короні Польській і Великому князівстві Литовському, і Річ Посполита третя, українська, матиме стільки ж сенаторських місць, скільки із Литви і Корони, і стільки представників...» (п. 6) [29, 266].

Гетьман, хоч і «виявив вірність» та негайно повідомив до Москви про зміст розмови Миклашевського і Котела, він виключив стародубського полковника зі служби. Це свідчило про серйозне розглядання ідеї отримання для Лівобережної України більших прав і вольностей. І. Мазепа розглядав можливість використання поступового «заякування» царського уряду можливою міжнародно-політичною ситуацією в умовах Північної війни. Гетьман розглядав різні сценарії, виходячи зі змін на міжнародній арені, для поліпшення ситуації для Лівобережної України [124, 268].

У 1703-1704 роках Мазепа проводить виважену дипломатичну гру зі своїм сюзереном, виявлену під час бесіди з представником Малоросійського приказу І. Никифоровим 16 січня 1704 року. Гетьман передає зміст розмови бояринові Федору Олексійовичу, зокрема просить повідомити царя про плани польської магнатерії обрати на трон Олександра, сина Яна III Собеського, замість Августа II Саксонського, підтриманого Росією. Гетьман висловлює обурення цими планами, наголошуючи, що їх реалізація може призвести до «важкостей для Царської Величності в утриманні і заспокоєнні України» в разі початку війни [59, 44-47].

Мазепа враховував складну внутрішньополітичну ситуацію в Україні та можливість відкриття «другого фронту» проти Москви. Він вбачав загрозу у тому, що «малоросійський народ, особливо запорожці, схильний до польських впливів». Також гетьман вважав, що його близькі спільники можуть бути недостатньо цареві. З метою утримання стабільності в регіоні та запобігання повстанням, Мазепа рекомендував Петру I вживати «людяності і ласки» в стосунках з українцями, утримуючи їх у покорі та відданості, позначаючи свої дії «людяністю і доброзичливістю», уникаючи «роздратувань і строгості» стосовно «вільного народу» [59, 46].

У вересні 1705 року Мазепа прийняв представника короля Станіслава Лещинського та шляхтича Станіслава Вольського, із семи пунктами дипломатичної інструкції. У третьому пункті зазначалося, що С. Вольський мав оголосити гетьманові про «всіляку вольність, яку йому буде надано від маєстату і Речі Посполитої, визволення від тиранської влади...» [99, 161-163]. Якщо Мазепа прийме «секретний трактат», С. Лещинський обіцяв гарантувати йому захист від Швеції та включити у мирний договір між Швецією та Московією умови про українсько-польський союз та підпорядкування України польському королю. Гетьман арештував С. Вольського після розгляду пропозицій та вислав його Петру I. У листі до Меншикова І. Мазепа зазначив, що Лещинський пропонує «князівство Малоросійське та вдвічі більше вольностей» для війська Запорозького [33, 149-150].

У листі від 13 жовтня 1705 року Мазепа, тискуючи на Москву для захисту українських прав, перераховував перед Петром I зусилля іноземних володарів для залучення його на свій бік. Сюди він включав місію шляхтича Домарадського в 1688 році, кримського хана під час Кримського походу 1689 року, опозиційних донських козаків та візит представника Лещинського, Станіслава Вольського, із пропозицією приєднатися до Шведського королівства [27, 1012 – 1014].

Отже, Мазепа негайно повідомляв до Москви про всі спроби іноземних урядів вплинути на політичне підпорядкування Українського гетьманату та арештовував тих, хто намагався реалізувати подібні місії. Це відбулося із

представником Станіслава Лещинського, шляхтичем Вольським, якого гетьман відправив у кайданах до царя. Однак на цей раз Мазепа був схильний прийняти вигідні пропозиції від прошведського короля щодо Речі Посполитої. Це було виявлено в його емоційному висловлюванні після отримання наступної скарги на жорстоке поводження російських воєначальників з козацькими старшинами: «Якого добра нам сподіватися за наші вірні служби, і хто би був такий дурень, як я, щоб не прихилитися до протилежної сторони за таких обставин, особливо з урахуванням пропозицій, які Станіслав Лещинський прислав мені?» [23, 2].

Очевидно, що хтось із оточення гетьмана співпрацював з московською розвідкою, оскільки настрої Івана Мазепи на користь Польщі стали відомі Петру I. У листі до гетьмана від 24 жовтня 1705 року цар виражав своє обурення його поведінкою, зазначаючи: «Я дуже дивуюся, що ви ще маєте старі погляди і дозволяєте собі приймати відомості від злодійських інтриг, які інакше неможливо прийняти за словами Христовими: не може дерево робити злі плоди добрими, ібо цей Лещинський, як зрадник і син злодія, вислав це до вас...» [27, 474-475]. У грудні 1705 року Петро I наказав Мазепі, який перебував у Дубні та очолював український військовий контингент у Речі Посполитій, залишити замість себе наказного гетьмана й негайно повертатися на Лівобережну Україну. Боячись арешту, гетьман не хотів повертатися до Батурина і виправдовувався перед Олександром Меншиковим: «Я тоді написав до двору монаршого так, що навіть у найнеобхідніших потребах в Україні або крайньої слабкості здоров'я мене примушували б повернутися додому, то мене не можуть відсторонити від монаршої служби, і взагалі, якщо буде потрібно, я готовий померти на службі Його Царської Величності» [33, 155-158].

З показань А. Войнаровського, який був схоплений на допиті у 1716 році, вказав на плани Івана Мазепи та його дядька, виявилось, що останній мав намір приєднатися до шведів і підтримувати прошведського короля в Речі Посполитій, зокрема, перебуваючи в Дубні під час 1705 року. Зі слова Войнаровського також можна зрозуміти, що генеральна старшина вперше дізналася про невдоволення

гетьмана московською владою під час їх перебування в Києві взимку 1706-1707 років [29, 732].

3.2. Вибір 1708 р.: власна інтрига чи вимушений крок для порятунку держави

Вибір гетьмана І. Мазепи в 1708 р. та його спроби вивести країну з-під протекторату Московії викликали значний інтерес сучасників і залишаються актуальними для вчених. На сьогоднішній день існує обширна література, присвячена особистості гетьмана та його політиці. Проте, слід зазначити, що серед цієї інформації зустрічаються відверто псевдонаукові та тенденційно замовні роботи, частково обумовлені політичною вказівкою чи створенням образу ворога. Оцінка Мазепи, як і багато інших історичних постатей, необхідна з врахуванням історіографічних викликів, включаючи вплив державної ідеології минулих режимів на інтерпретацію. На сучасному етапі ми можемо об'єктивно оцінювати політичну діяльність Івана Мазепи та впливати на подальшу публіцистику. Важливо уникати тоталітарної спадщини і усвідомлювати, що використання історії для політичних цілей може підірвати об'єктивність оцінок та розуміння подій. Тому наша мета - створювати об'єктивні історичні наративи, які відображають реальність та сприяють збереженню об'єктивного сприйняття минулого для майбутніх поколінь [29, 40-46].

Іван Мазепа не лише знав про «попередні порушення угод з Московією» гетьманами, але й вважав їх за законні та мав уявлення про добровільний розрив союзу. При вступі на гетьманство в 1687 році Мазепа уклав «Коломацькі статті», які регулювали відносини між Гетьманатом та Московійським царством [128, 81-93].

Умови нового російсько-українського договору, який Іван Мазепа був змушений прийняти під час ради з Голіциним, виявилися важкими та непопулярними в Україні. Статті 1, 4–6, 9, 22–а містили пропозиції українців, а статті 2, 10, 12–15, 18–20 – московитів. Решта (3, 7, 8, 16, 17, 21) включала пропозиції гетьмана та контрпропозиції царів. Більшість з них, як і попередні

Батуринські (1672) та Переяславські (1674 року), базувалися на Глухівських статтях, і п'ять з них були новими [131, 457-528].

Під час гетьмана Івана Мазепи на Лівобережжі була повна заборона зовнішніх зносин і переходу селян у козаки. Також були легалізовані доноси на гетьмана та обмеження в управлінні. На Лівобережжі був уведений стрілецький полк [15, 29-35]. Незважаючи на це, Україна мала свої органи влади, бюджет та визнавалася Москвою [108]. Незважаючи на обмеження у відсиланні листів лише до царя, гетьман підтримував зв'язки з Реччю Посполитою, Туреччиною, Кримом, Молдовою та Валахією, а також консультував Москву щодо політичних справ Європи. На жаль, Коломацькі статті позначили початок кінця автономії Гетьманату [166, 81].

Важливо відзначити, що Лівобережний Гетьманат повинен був існувати лише під протекцією московського царя берігаючи при цьому «колишні права і вольності, які мав колишній гетьман Б. Хмельницький». Іван Мазепа визнавався гетьманом «обох сторін Дніпра», а статті ставили під «високу руку» свободи часів Хмельницького і повернення Правобережної України під його лідерство. Гетьмани, включаючи Самойловича, прагнули до єднання України. Питання про долю гетьманату та української автономії стало особливо гострим під час Північної війни [166, 142-144].

І. Мазепа виявив незадоволення початком Північної війни, вважаючи її непотрібною для України. Розбіжності в підходах до відносин із Москвою та Батурином виявилися відкрито. У 1700 році Петро I вимагав від Мазепи 10 тисяч козаків, але пізніше цей наказ був скасований. Після розпуску війська цар знову вимагав 12 тисяч, але І. Мазепа не хотів втрачати своїх людей у чужій війні. Козаки, прибувши до Пскова, дізналися про поразку московитів під Нарвою. Після претензій союзників стосовно відмови надати допомогу, українці повернулись назад. У кінці 1700 року І. Мазепа отримав наказ вислати 18 тисяч військ під Псков. Козаки перемогли генерала Шліппенбаха, але полковник Д. Апостол скаржився на поведінку москалів. За його словами, без примусу козаки не були готові битися за царя, багато з них доєдналися до шведів [128, 81-93].

У травні 1700 року гетьман вирушив із військами до Лівонії, але впровадження муштри та передача козаків іноземним офіцерам викликали протести і збільшення невдоволення. Північна війна не призвела до військових успіхів, а принесла лише приниження та обурення козаків. Іноземні офіцери не розуміли козацької психології та ставилися до них зі зневагою. Чутки про можливу реорганізацію козаків та заміну гетьмана також викликали турботу та неспокій. Українці висловлювали невдоволення співпрацею з москалями та зневагу з боку козаків. Села та міста, постраждалі від російських військ, висловлювали своє обурення в скаргах до гетьмана [133, 51-52].

Мазепа вбачав у війні можливість оволодіти Правобережжям та об'єднати всю Україну під своєю владою. З підтримкою повстанця Палія та гетьмана Самуся він реалізував свої плани, використовуючи агентів для збору інформації. Навіть попри відмову царя встановити коменданта у Білій Церкві, Мазепа отримав дозвіл на вхід на Правобережжя у 1704 році для допомоги польському королю. У червні того ж року наказний гетьман Самусь передав Мазепі клейноди, видані польським королем [159, 307-308].

Іван Мазепа виявився не лише формальним, але й реальним лідером об'єднаного Гетьманату. Отримавши указ вирушити з 30 тисячами козаків до Львова та вглиб Польщі, він швидко оволодів значною територією. Упродовж двох років він відновлював гетьманський порядок на території Київщини, Волині, Поділля та захопив Східну Галичину. Але, дізнавшись про наміри Петра віддати частину України Речі Посполитій, Мазепа відмовився терпіти такі політичні ігри. Відчуваючи загрозу для української автономії, гетьман почав шукати нового союзника та протектора. У січні 1708 року, коли Петро велів Мазепі повернути Правобережжя, цей пошук отримав новий розгін [101, 36].

Незважаючи на інформацію від С. Лещинського, що поляки готові були відступити з Правобережжя, гетьман у квітні 1708 року повідомив канцлеру Г. Головкіну, що польські війська мають намір відступитися, і правобережні полки готові протистояти їм. Однак у травні Петро рішуче вирішив віддати Правобережжя. Тут важливим є висловлення Т. Таїрової-Яковлевої, що російська

дипломатія діяла не на користь українців, а базувалася на власних інтересах. Мазепа це усвідомлював і бачив, що політичні ігри Петра не гарантували йому утримання Правобережжя. Росія фактично віддала його полякам ще в 1705 році, і роль Меншикова у цьому була важливою [168].

Під час перебування в Дубні І. Мазепа отримав лист від наказного гетьмана Д. Горленка, де той розповідав про утиски козаків під час їх перебування під Гродно. Петро відправив київський і чернігівський полки до Пруссії для переформування в регулярні драгунські, що означало ліквідацію старшинської адміністрації в Україні. У лютому Мазепа висловив своє розчарування, заявивши: «Якого ж добра нам тепер чекати за нашу службу?» [23].

Гетьман Мазепа не прийняв раптових рішень під час розриву з Москвою, навіть під час конференцій з княгинею О. Дольською, прихильницею ставленика шведів С. Лещинського. За аргументацією М. Андрусяка, заяви про укладення угоди зі шведами, які, здавалося, існували ще з 1703 року, не мають переконливих доказів [55, 37-38]. Навіть у вересні 1705 року Мазепа відправив до Петра І посланця від С. Лещинського, включаючи всі листи та пропозиції короля [59, 48-50]. У своєму повідомленні він передав Петру І пропозиції від А. Дольської [28, 3]. У 1706 році гетьман знову відмовився прийняти гарантії від шведського короля, висловивши відразу від А. Дольської та вимагавши припинити кореспонденцію [28, 5-6].

Літні події 1706 року переконали гетьмана Мазепу в зневаженні Москвою українських інтересів. Під час перебування царя в Києві гетьмана проінформували, що його можуть підпорядкувати А. Меншикову при умові спільного походу проти шведів на Волинь. Гетьман розглядав це як образу та удар по престижу гетьманської посади. Меншиков, під впливом алкоголю, висловив необхідність перетворення Гетьманату та ліквідації старшини, порадивши гетьману позбутися непокірних старшин. Це викликало роздратування гетьмана та опозицію деяких старшин, особливо Д. Апостола і Д. Горленка. У цей час І. Мазепа дізнався від О. Дольської, що Б. Шереметев та генерал Рен розповідали, як

Меншиков збирався стати гетьманом чи князем Чернігівським і готував пастку для гетьмана [32].

І. Мазепа вирішив приєднатися до Карла XII та створити державу на патронаті Речі Посполитої та Швеції влітку 1706 року. Точна дата початку переговорів невідома, але 17 вересня 1707 року Мазепа повідомив свого генерального писаря П. Орлика про ці наміри. 16 вересня 1707 року гетьман отримав лист від польського короля Станіслава Лещинського, прихильника шведів, який просив І. Мазепу розпочати дії, коли шведські війська наблизяться до кордонів України. Це свідчило про заздалегідь продуманий план, як відзначено історикинею Т. Таїровою-Яковлевою [168].

Гетьман Мазепа пояснював генеральному писарю П. Орлику, що переговори з Карлом XII є реакцією на військову загрозу, обіцяючи залишатися вірним цареві «поки не побачу, з якою силою Станіслав до кордонів українців минеться і які будуть успіхи шведських військ у Московській державі» [168]. Протягом року він готувався до можливого переходу на бік Карла XII, але тільки в «крайньому та останньому випадку». У той час офіцери Московії катували козаків у Києві, примусово залучених до будівництва кріпосних споруд, що викликало обурення старшини, які вимагати від І. Мазепи звернутися до царя із скаргою, що козаки не можуть нести службу в умовах, які існують. Однак після тривалої мовчанки цар заявив, що проблеми козаків повинні бути «терпливо перенесені».

20 квітня 1707 року Іван Мазепа брав участь у військовій раді, яку скликав Петро в Жовкві [59, 118]. Це засідання стало краплею, що переповнила чашу терпіння гетьмана. Протягом тривалого часу вважалося, що розглядалося лише питання щодо створення «компаній» - відбору п'ятої частини козаків для формування нового війська та залишення інших в резерві. Однак насправді ситуація для гетьманату була катастрофічною.

Тетяні Таїровій-Яковлевій вдалося віднайти документи, які розглядаються як ключова причина, яка спонукала І. Мазепу вступити на бік шведів. Вказано, що наприкінці березня до Малоросійського та Посольського наказів видано укази

передачі з Малоросійського наказу до Розряду «міста Києва та інших Малоросійських міст». Ці рішення були відкладені «поки по приїзді до Жовкви гетьмана та кавалера Івана Степановича Мазепи». Петро планував оголосити це Мазепі в Жовкві, що відбулося. Гетьманат втрачав автономію, а І. Мазепа втрачав реальну владу, що підтверджується його листом до Івана Скоропадського від 30 жовтня 1708 року, де він зазначав, що «...увесь войска Запорожского начал, врожонными своими прелестми хотят к рукам прибрати и в тиранскую свою неволю запровадити...» [58, 218].

П. Орлик зазначав, що після подій у Жовкві старшина поспішала до Печерської бібліотеки, де розпочала вивчення старого Гадяцького договору Івана Виговського з поляками. Зокрема, він вказує, що влітку 1707 року, «прибывши Мазепа въ Кієвъ и выпровадивши государя царевича въ путь свой къ Смоленску, возвратился самъ до Батурина, и тамъ нісколько дней переживши, воспріяль походить паки къ Кієву, для доконченя фортецы Печерской... часто собиралися до обозного енералного Ломіковского, а наипаче повседневно до полковника Миргородского, у которого и о способахъ обороны своей совітовали, и пакта Гадяцкіє читали» [32, 167].

М. Маркевич вважав, що основною причиною відмови І. Мазепи від московської підтримки було бажання Петра I відтворити систему «регулярства» в Україні, перетворюючи козаків на солдатів. За словами М. Маркевича, коли І. Мазепа висловив свій протест, Петро I, здається, взяв його за вуса, заявивши: «Ні! Пора вже мені взятися за вас!» [58, 218]. Це може здаватися необґрунтованими, але існують деякі докази цьому. Зокрема в листуванні І. Мазепи з канцлером Г. Головкіним літом 1707 року, де згадується царський указ про «про влаштування козаків подібно до слобідських полків» [93, 179].

П. Орлик згадував про лист І. Чарниша, полковника стародубського полку, до Івана Мазепи, який надійшов із Гродна восени 1705 року. Лист містив копію указу царя, що передбачав відправлення двох полків (Київського і Прилуцького) під командуванням Дмитрія Горленка до Прусії для навчання та включення до регулярних драгунських полків. Полковник Д. Горленко, боячись втрати

автономії «притворилъ себе якуюсь болезнь и подъ покривкою оной упросилъ себе у енерала Рена отпускъ» [32, 160].

Генеральний писар у листі до С. Яворського також згадував, що приблизно у 1706 році гетьман дізнався про загрозові плани московитів, які стосувалися листів О. Дольської. У відповідь на це І. Мазепа висловив: «знаю я сам барзо добре, що вони і про вас думають і про мене: хочуть мене уконтентувати князюванням римської держави, а гетьманство взяти, старшину всю вибрати, міста під свою область відібрати і воєвод чи губернаторів у них постановити; а коли б спротивилися, за Волгу перегнати і своїми людьми Україну осадити» [32, 162].

І. Мазепа розумів необхідність військової реформи в Гетьманаті, висловлюючи подібні плани ще перед другим Кримським походом у 1688 році [127, 305-307]. Він прагнув зупинити розкладання козацтва, розділяючи реєстр на дві частини: одна - з багатшими та досвідченими козаками, інша - залишалася на березі Дніпра, виконуючи додаткові завдання та служачи резервом. У Жовкві гетьман, ймовірно, пропонував подібний план як компроміс. Такий підвищений статус реєстрового війська, разом із збільшенням чисельності найманого, мав створити сильну армію. Підтвердженням цього може слугувати універсал І. Скоропадського за грудень 1708 р., в якому йшлося, що «по его жь доношеню, въ Жовкві, жебы по давному звичаю и постановленю учинити реєстровыхъ козаковъ, котрые бы въ войско ходили, и за тое зъ войскового скарбу плату брали, а иншіе которые бь не были въ реєстрі, домовство управляли» [58, 257]. Отже, причиною його переходу під протекторат Швеції конкретна була загроза автономії Гетьманщини.

У вересні після пропозиції О. Дольської від С. Лещинського відмовитися від протекції царя та отримати допомогу шведських та польських військ, Мазепа не відповів на лист і чекав на військові перспективи. Українські полки були розкидані великою територією від Пруссії та Балтики до Дону, і лише деякі полки залишалися під безпосереднім керівництвом гетьмана [166, 159]. У свою чергу, І. Мазепа просив царя виділити 10 тис. війська для захисту. Треба врахувати, що

український 10-тисячний корпус був висланий до Польщі за указом царя. Проте, відповідь Петра I була вказівкою на самостійну оборону козаків. Це ставило гетьмана в складну ситуацію, а простий народ став близьким до паніки, спричиненої небезпекою нового бунту на Запоріжжі [160, 116].

Так, в контексті Коломацьких статей, Іван Мазепа вважав, Гетьманщина не отримала відповідного захисту від Московії, що свідчило про порушення сузерено-васальних відносин, а тому, Україна є вільною від Коломацьких зобов'язань [32, 31]. Рішення перейти на бік шведського короля І. Мазепа ухвалив під час походу Карла XII на Москву 7 листопада (28 жовтня) 1708 року. Гетьман сподівався захистити країну від спустошення. Невідомо, чи було це рішення передбаченим, адже восени 1708 року І. Мазепа сумнівався та сподівався, що Карл XII не направить своє військо в Україну. Проте, коли це сталося, гетьман зробив нелегке рішення, котре було несподіваним як для самого І. Мазепа, так і для старшини, запорожців та народу, про що говорить невідомість до такого акту [160, 102].

Перехід на бік Карла XII для І. Мазепа був ризикованим вчинком, несприятливим з економічного та особистого погляду. Це включало ризик втрати маєтків, грошей і привілеїв. Як гетьман, він також ризикнув втратити владні повноваження та статус у випадку невдачі. Однак І. Мазепа мав інші мотивації для цього вчинку, які, ймовірно, були пов'язані з бажанням помститися московитам за їхні насильства та збереження свободи та прав козаків. Згодом у своєму зверненні до козаків він скаже: «...отомстим москалям за их долговременное насилие над нами, за все совершенныя ими жестокости и несправедливости охраним на будущия времена нашу свободу и права козацкіе от их посягательств! Вот когда пришло время свергнуть с себя ненавистное ярмо и сделать нашу Украину страною свободною и ни от кого независимою» [93]. Гетьман, здається, виявив щирість. Це підтверджує висловлення полковника Галагана на допиті, де зазначено, що гетьман «віддався вже королю про те, щоб відбути від Росії і бути під Мазепиним керівництвом, від усіх монархів вільним...» [28, 548-549]. П. Орлик, два роки потому, так обґрунтовував дії

гетьмана: «Московський уряд... відплатив нам злом за добро... задумав козаків переробити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права і свободи наші скасувати». Збагнув першопричини дій І. Мазепи й О. Меншиков, котрий у повідомленні Петру I від 27 жовтня 1708 р. зазначив: «Оскільки коли він це вчинив, то не для однієї своєї особи, а й усієї ради України» [35].

Таким чином, під час Північної війни (1700-1721 рр.) гетьман І. Мазепа втілював політику полівасалітету щодо сусідніх монархічних дворів. Ця стратегія була спадкоємною від попередніх гетьманів, таких як Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький та П. Дорошенко. Вибір протектора залежав від інтересів Війська Запорозького і можливостей отримати підтримку. Це «коливання» гетьманів між різними протекторами визначало політичну арену ранньомодерної Української держави.

3.3. Геополітичні наслідки Українсько-шведського договору 1708 р.

Говорячи про глобальні наслідки подій під Полтавою та Переволочною, необхідно відзначити слова М. Костомарова: «Полтавська перемога зробила Карла надовго безпечним Петру, і одразу Петро змінив свій тон по відношенню до Малоросії» [92, 406]. Це негайно відобразилося на становищі Гетьманської України в Московській державі. Важливо відзначити, що гетьман І. Скоропадський, визнаний Т. Чухлібом як «альтернативний» гетьман [163, 173-174], перебував у невизначеному правовому статусі до липня 1709 року. Тільки після перемоги під Полтавою цар вирішив нормалізувати положення І. Скоропадського. З одного боку, Петро I згодився схвалити так звані Решетилівські пункти для гетьмана, а з іншого боку, пам'ятаючи його минулу близькість до І. Мазепи, Петро I призначив свого резидента А. Ізмайлова для ще більшого обмеження його повноважень.

Ще одним прямим наслідком поразки українсько-шведських союзників була постійна розташованість на території Гетьманщини значних загонів московської армії - до 10 полків, переважно драгунських (по 10 тисяч осіб), окрім постійних московських гарнізонів, що вже знаходились тут раніше (до 5 тисяч солдат).

Якщо у 1710–1713 роках присутність цих військ пояснювалася війною з Османською державою, то в подальшому Петро I вважав за непотрібне виправдовувати їхню присутність в Гетьманщині. У 1722 році з цих полків було створено постійну окупаційну армію – Український корпус під команду генерал-лейтенанта Й.-Г. фон Вейсбаха [134, 28-35].

До кінця 1715 року Карл XII тримався у фортеці Штральзунд, що перебувала під облогою союзних військ. Усе це час він перебував разом із загоном українців під командуванням Пилипа Орлика. Однак сили королівства були на межі, і вдалося не утримати останні володіння Швеції на південному березі Балтійського моря. Разом із Карлом XII до Швеції евакуювався і гетьман в екзилі П. Орлик. Вражає наполегливість та непохитну віру скандинавського монарха в Господнє провидіння. Карл не тільки не відмовився від боротьби і не припинив наступальних дій, але й відмовився від подорожі до Стокгольма, втім, віддаючи обіцянку повернутися туди лише як переможець. Невідомо, яким був би його подальший шлях, якби не смерть від ворожої кулі наприкінці 1718 року під стінами норвезької фортеці Фредеріксгаль. Його смерть привела до завершення династії Пфальц-Цвайбрюккен на шведському троні. Сестра Карла XII, Ульріка-Елеонора, була змушена визвати на трон свого чоловіка Фредеріка Гессенського, і всі ці події вплинули на долю українських емігрантів у Швеції [129, 17-22].

Після полтавської битви доля Гетьманщини малюється в досить сумних відтінках. Переможець вимагав від українського населення велику ціну, дотримуючись принципу «Горе переможеним!». Жорстоке ставлення до українців відзначають і європейські свідки того часу, зокрема, в спогадах німецького автора Вебера, опублікованих у 1720 році у Франкфурті, описано звірства О. Меншикова проти мазепинців: «Україна залита кров'ю, зруйнована грабунками і являє скрізь страшну картину варварства переможців» [30, 82]. С. Павленко, користуючись вказівками Крьюкшина, вважає, що в Україні було знищено до 30 тисяч мазепинців [112, 336]. Це свідчить про масштабність руху за самостійність України. Непрямим підтвердженням масштабів антимосковського руху є той

факт, що політичні судові процеси проти мазепинців тривали до кінця Північної війни і навіть трошки довше [63, 120].

Після Полтавської битви, землі мазепинської старшини стали об'єктом конфіскації та «нагородного фонду» для прибічників Петра I та царських урядовців. Такі практики вже почалися в 1708 році, коли старшина намагалася перерозподілити власність. Універсалом 1717 року прибічник І. Скоропадського, переяславський полковник С. Томара, передав маєток полковника К. Мокієвського в Києві та іншого «мазепинця», полковника Д. Дмитрашка, перекладачеві Ф. Корбі [1]. Подібна ситуація виникла і в околицях Полтави, де маєтки полтавської полкової старшини було конфісковано, а частина їх пізніше повернулася містам. Ці факти раніше привертали увагу дослідників ХІХ століття, таких як П. Кितिцин, який вказував, що село Крутий Берег (за 3 км від Полтави) належало родині полтавського полковника Герцика.

Після 1709 року воно було конфісковане та передане значковому товаришеві І. Чарнишу як компенсація за перебування в полоні у січовиків та пізніше у шведів [89, 343]. Розподіл майна мазепинців тривав не лише під час Великої Північної війни, але й протягом тривалого періоду після неї. Уосени 1723 року, вже після утворення першої Малоросійської колегії, у Чернігівському та Стародубському полках почали складати реєстри сіл, які раніше належали прибічникам колишнього гетьмана І. Мазепи [2; 3; 4]. Цих сіл було небагато, вони вже давно опинилися в руках нових власників, але корені мазепинського руху продовжували лякати нових правителів імперії.

Д. Бантиш-Каменський вказав на тривожну тенденцію: до приходу гетьмана Скоропадського росіяни не володіли територіями в Україні [58, 135]. Після Полтавської битви розпочалась поступова апропріація земель українських козаків та посполитих московськими офіцерами. У 1711 році цей процес вже виявлений у селі Талалаївка біля Ніжина [5]. Навіть у останній рік Північної війни генерал-лейтенант Й.-Б. фон Вейзбах захоплював майно полтавської старшини, використовуючи привід, що колись вони були прибічниками І. Мазепи – полковому обозному Дорошу та полковому судді І. Красноперому [6]. Така

практика продовжувалась командувачем Українського корпусу [7]. Інші адміністративні заходи включали вилучення містечка Котельва з Гадяцького полку та передачу його до Охтирського полку після Полтавської битви [104, 325]. Ці зміни обмежували рангові землі гетьмана та збільшували території Слобідської України, що підпорядковувалися московському уряду і виходили за межі Гетьманщин. Ці адміністративні зміни свідчили не лише про спроби обмеження рангових земель гетьмана, але і про покарання за лояльність до І. Мазепи та його шведських союзників [100, 77]. Навіть віддалені родичі І. Мазепи, як показує О. Гуржій, стали жертвами переслідувань, наприклад, удова І. Обідовського [80, 85].

Царський уряд переслідував своїх ворогів навіть за кордоном. У жовтні 1716 року московити, нехтуючи суверенітетом вільного міста Гамбург, заарештували Андрія Войнаровського, небіжа Мазепи. Войнаровського доставили у Петербург до Петропавлівської фортеці, а з 1723 року відправили на заслання у Якутськ, де той помер після 1740 року [112, 74]. Деталі щодо арешту А. Войнаровського, які надає Й.-Х. Енгель, розкривають, що той довгий час проживав у Відні та Вроцлаві. Наприкінці літа 1716 року він вирушив через Гамбург до Швеції. Під час перебування Петра I у Копенгагені він велів своєму резидентові Беттіхеру вимагати видачі Войнаровського. Генерал-фельдмаршал Шереметьєв вислав загін з дивізії князя А. Рєпніна, щоб бути більш переконливим. Під тиском Москви уряд Гамбурга затримав А. Войнаровського. Уряд Швеції тиснув на гамбурзький магістрат, стверджуючи, що небіж І. Мазепи служив Швеції і не є підданим Москви. Австрійський імператор також втрутився, попереджаючи, що видача А. Войнаровського порушить нейтралітет імперії щодо учасників Північної війни. Незважаючи на це, видача А. Войнаровського росіянам відбулася 24 листопада 1716 року під впливом загрози військового втручання армії Петра I [83, 406].

Невдовзі сталися зміни у долі інших українських емігрантів. Спочатку вони, разом з П. Орликом, перебували в Штральзунді, але перед здачею фортеці вони евакуювалися разом із Карлом XII. Проте, після смерті короля, П. Орлик був змушений залишити Швецію зі своєю сім'єю, що відкрило можливість для

переговорів шведського уряду з Москвою. Подобиці невпевненостей П. Орлика в Центральній та Південній Європі можна знайти в його «Діаріуші» [22; 49]. Незважаючи на ці труднощі, він активно збирав інформацію про ситуацію в Гетьманщині.

Протягом перших п'ятнадцяти років Північної війни (до 1714 року) було залучено 330 976 осіб до армії та флоту [20, 115]. З цієї кількості близько 33 тисяч рекрутів або дезертували, або померли від різних причин. Втрати були значущі, а тому був зменшений вік набору військовослужбовців з 15–40 років до 12–50 років. Варто відзначити, що бойові дії майже не торкалися території Московії, і цивільне населення Московії страждало в основному від власних урядовців. Офіцерське життя в армії Петра I було важким. Навіть у 1716 році, коли перемога над Швецією вже була достатньо очевидною, гардемарини (кандидати в офіцери, переважно дворяни) тікали з кораблів царського флоту, щоб приєднатися до армії Данії як рядові солдати. Дивовижно, це не були найгірші вояки, оскільки деякі дезертири, такі як Кастюрін, були відібрані самим царем для навчання у Венеції, що свідчить про їх високу ефективність та довіру монарха [21, 11].

Показовими є геополітичні наслідки поразки українсько-шведських союзників у 1709 році, які можна побачити у статистичних даних. Протягом 40 років, з 1678 до 1719 року, населення російських областей зросло на 42% (від 4,8 млн. осіб до 6,5 млн.), в той час як населення Гетьманщини скоротилося на 17% (від 845 тис. осіб до 700 тис.) [68, 192]. Важко оцінити людські та матеріальні втрати інших українських територій. Активна антимосковська позиція призвела до руйнування Січі та ліквідації Коша в межах Московії, при тому, що суверенітет над запорізькими землями втрачено внаслідок Адріанопольського миру 1713 року. Однак кошова організація Війська Запорізького Низового вижила в територіях, які контролювало Кримське ханство (Олешківська та Кам'янська Січі). Понад 30 тисяч осіб загинули або змушені були емігрувати, Кошові землі було фактично спустошено. Це підтверджується фактом відновлення торговельно-економічних зв'язків запорожців з Полтавщиною незабаром після укладання Адріанопольського миру. У листопаді 1713 року 40 полтавських купців

отримали офіційний дозвіл московської влади на відвідини Січі на території Кримського ханства [37]. Наслідки подій 1709 року були переглянуті лише через 24 роки, коли нове покоління запорожців повернулося на Нову Січ.

Для Гетьманщини наслідки, на перший погляд, не були настільки катастрофічними. Однак варто відзначити, що лише одне важливе місто, Батурин, було зруйноване і ніколи не змогло відновити свого значення як адміністративного центру. Втрати населення включали кілька десятків тисяч загиблих та до десяти тисяч осіб, які емігрували, загалом не перевищуючи 50 тисяч осіб. Продуктивні сили також зазнали значних втрат, особливо на територіях Стародубського, Гадяцького та Полтавського полків. З тим, що території Київського, Переяславського та Миргородського полків майже не постраждали. Хоча людські втрати швидко були компенсовані переселенням людей з Правобережної України. Політичні та моральні наслідки виявилися значно важчими від економічних та демографічних втрат.

Внаслідок поразки у 1709 році гетьман був позбавлений можливості прямого управління своїми військовими частинами. Якщо в 1707 році О. Меншиков через гетьмана І. Мазепи намагався видаляти накази полковнику А. Танському, то в період 1712–1713 років гетьмана І. Скоропадського прямо підпорядковано генерал-фельдмаршалу Б. Шереметьєву [163, 180]. Наприклад, на вимогу Б. Шереметьєва новий гетьман був змушений відправити 12 тисяч козаків для реконструкції та будівництва фортець у Полтаві, Переяславі, Глухові, Ніжині та Чернігові [163, 180-210]. Хоча влада гетьмана продовжувала існувати, вона стає все більше символічним інститутом. Фактично одразу після того, як Карл XII та П. Орлик залишили Османську державу, в січні 1715 року, Петро I відкликав право І. Скоропадського на пряме призначення полковників.

Гетьман був обмежений у праві подавати лише дві-три кандидатури на затвердження перед царем, що стало ще однією перешкодою для його автономії [163, 183]. Це обмеження проявилось ще в 1712 році, коли, незважаючи на бажання І. Скоропадського, на Київський полк було призначено А. Танського замість полковника Ф. Вольського-Коровченка [73, 78]. В. Щербак виділив сім

ключових змін, які погіршили становище Гетьманщини. По-перше, постійна резидентура царя при гетьманові; по-друге, пряме втручання московського монарха у виборчі традиції козацтва; по-третє, подвоєння кількості московських гарнізонів; по-четверте, категорична заборона контактів із Запоріжжям; по-п'яте, контроль над українським книгодрукуванням та пограбування українських книгозбірень; по-шосте, заборона обрання митрополита Київського з 1718 року; і, по-сьоме, постійне втручання у місцеве судочинство з 1721 року [167, 12]. Додатково, проводились спроби уніфікації грошових систем України та Московії. Очевидним є поетапне обмеження автономії, що призвело до заборони обрання гетьмана у 1722 році та введення Малоросійської колегії. Незважаючи на ці обмеження, українська старшина змогла у 1727 році досягти відновлення примарної автономії Гетьманщини і тимчасово зменшити оберти асиміляційних процесів [62, 67-68].

Військові операції на теренах Гетьманщини вплинули на зростання населення в цьому регіоні, сповільнюючи його. За ревізією 1729 року зафіксовано наявність 1,385 мільйонів мешканців, приблизно 70 тисяч з яких належали до козацького стану [141, 62]. В порівнянні з початком століття це означало 50% приріст. Важливо відзначити, що цей приріст не був виключно природним, а також наслідком переселення практично 200 тисяч мешканців з Правобережної України. Таким чином, природне збільшення населення Гетьманщини складало максимум 30%. Додатковий аспект відзначений американським істориком П. Бушковичем. Він вказує, що за часів І. Мазепи між російським дворянством та українською шляхтою «неформальних зв'язків не спостерігалось. Судячи з усього, не укладалось шлюбів між ними; немає даних про зв'язки Мазепи та старшини з фракціями при дворі Петра». За словами П. Бушковича, лише з 1717 року «почалась тривала історія шлюбів між представниками козацької старшини та російської знаті, а також входження українців до лав російської аристократії та уряду» [65, 85].

Поразка українсько-шведського союзу призвела до настання глибоких негативних явищ, які були відзначені Л. Зашкільняком: «У XVIII ст.

спостерігається занепад освіти і науки, який був наслідком політики самодержавства, спрямованої на ліквідацію автономних прав українського народу» [172, 114]. Внаслідок цього утискання відбулося спадання інтелектуального та освітнього рівня в Гетьманщині. Ще однією ганебною тенденцією, викликаною поразкою мазепинського руху, було формування типу особистості, який В. Смолій та В. Степанков назвали «малоросом» [126, 213]. За їхнім висновком, серед широких верств українського населення виникав комплекс психологічних та культурних особливостей, що визначався втратою національної ідентичності та самостійності. Цей явище можна виявити й у сучасному суспільстві, і його виникнення можна пояснити тим, що Північна війна майже не торкнулася московських земель, але суттєво вплинула на українські території, спричиняючи подальше ослаблення їхньої культурної і соціальної самостійності.

Надзвичайно важкими були наслідки для Правобережної України. Ця територія перебувала під постійним військовим тиском з самого початку Великої Північної війни. Перші удари припали на період повстань С. Самуся та С. Палія від 1702 до 1704 року. Після короткого періоду спокою під проводом гетьмана І. Мазепи в 1705–1707 роках, ці землі знову опинилися у центрі воєнних дій під владою прибічників короля Ст. Лещинського та сил гетьмана А. Синявського, що підтримували московську сторону, разом із корпусом генерал-фельдмаршал-лейтенанта Г. Гольца (1708–1709 роки). На цих теренах відбувалися бої, зокрема біля Білої Церкви, а пізніше знову війська Петра I пройшли через цю зону під час Прутського походу. Тут також відбувалися самостійні операції орликівців поблизу Умані (1711–1712 роки). Тривалий період воєнних дій та постійного пересування ворожих армій, що тривав близько десяти років, призвів до значних матеріальних та людських втрат. Однак найбільший удар нанесло переселення великої кількості населення з Правобережної України на Лівий берег Дніпра, як вже згадувалося, переселило практично 200 тисяч осіб [158, 34].

Практично цей регіон України був залишений занедбаним та запустілим. Після цього польська адміністрація вирішила остаточно ліквідувати полково-сотенний устрій на цих теренах. Таку велику ціну вартувало бажання

Московського царя називати себе Російським імператором. Після Ніштадту розпочався процес формального визнання цього титулу московськими монархами. Першим, наприкінці 1721 року, це зробив «новий король» Пруссії Фрідріх-Вільгельм I, чий батько отримав титул короля завдяки Північній війні у 1701 році. Подальше визнання цього титулу отримали Нідерланди, де існувала республіка у 1702–1747 рр., а також Венеційська республіка. Швеція згодилася з імператорськими претензіями Петра у 1723 році. Однак смерть Петра I призупинила визнання імператорського титулу до 1739 року, коли після поразки у війні з Росією цей титул був визнаний Туреччиною. У середині 1740-х титул визнали провідні держави Європи – Австрія, Великобританія та Франція [107, 387]. Це стало наслідком державного перевороту на користь доньки Петра Єлизавети та перемоги Росії у другій війні зі Швецією, а також ціною невтручання її у Сілезській війні 1742–1748 рр. Лише Річ Посполита, відчуваючи свою нелегку долю, вперто більше ніж сорок років відмовлялася визнавати імператорську інвеституру за московськими монархами, аж до 1764 року, коли на її трон прийшов син каролінця Станіслава Понятовського.

РОЗДІЛ 4. Складові просторової компетенції під вивчення міжнародних відносин Українського гетьманату на уроках історії у 8 класі

4.1. Залучення просторової компетенції під час розгляду теми «Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654-1657 рр.»

Просторова компетентність входить до числа широко визнаних і стійких груп предметних навичок, які учень набуває, вивчаючи історію. Ця компетентність завжди враховується в історико-методичних класифікаціях навичок учнів, що свідчить про важливість її розвитку під час навчання історії. Просторова компетентність охоплює знання, навички, досвід та цінності учнів, які на науковому рівні дозволяють розуміти простір як основу для розвитку історичного процесу. Основу цієї компетентності становлять навички, що забезпечують орієнтацію учнів у історичному просторі, вміння читати історичну інформацію на історичних картах, аналізувати та синтезувати просторово-історичні об'єкти та зв'язки в історичному просторі. Також важливі вміння, які дозволяють учням осмислювати та розуміти роль та значення географічного фактору в розвитку історичного процесу [67, 15-22].

Формування просторової компетентності учнів стає вельми важливим завданням, особливо через застосування картографічних джерел. Це обумовлено тим, що історія, як предмет, вивчає події як у просторі, так і у часі. Більшість історичних подій можна правильно зрозуміти лише в контексті конкретних просторових умов. Створення у учнів адекватних уявлень про місце, де відбувалися історичні події, є не менш важливим завданням, ніж формування їх уявлень про хід подій у часі. Територія служить ареною для всіх історичних подій, і умови місцевості часто визначають їх розвиток [149].

Предметні компетенції, які формуються під час вивчення історії, виступають основою для розвитку ключових та міжпредметних навичок особистості. Зокрема, важливою є картознавча компетенція. Під час вирішення різних навчальних та практичних завдань у житті, історична карта залишається ключовим джерелом інформації. Вона не лише містить дані про об'єкти і явища,

але й є важливим ілюстративним засобом, що допомагає формувати уявлення про просторове розташування, розуміння просторово-територіальних зв'язків та природні особливості території. Аналіз карт різних періодів дозволяє виявляти закономірності їхньої зміни в часі та просторі [176, 50-65].

Просторова компетенція є важливим ключем для розуміння геополітичного контексту. Орієнтація в історичному просторі відіграє ключову роль у висвітленні суті Українсько-московського договору. Учні повинні бути здатні розпізнавати географічні особливості територій, що стали об'єктом угоди, та розуміти, як ці особливості вплинули на умови договору.

Під час розгляду даної теми, учні отримують інформацію про кордони Гетьманщини у 1654-1657 роках, про столицю у місті Чигирин, країни, з якими укладалися договори та куди відправлялися посольства, а також про розташування армій та інші політико-географічні об'єкти, в межах вивченої теми. У цьому контексті, вміння читати історичну карту стає необхідністю. За допомогою картографічних джерел учні можуть аналізувати зміни в межах та території, що виникли внаслідок укладання договору. Це дозволяє їм враховувати географічні аспекти угоди та їхні наслідки. Аналіз-синтез просторово-історичних об'єктів та зв'язків стає ключем до розуміння того, як географічні фактори впливали на розвиток подій. Учні вивчають взаємозв'язки між конкретними місцями та їхнім впливом на угоду та подальші воєнні та політичні події [148].

Створення уявлення про простір та місце розташування вивченої країни може бути здійснене за допомогою одночасного використання історичної та географічної (фізичної) карт. Запровадження гри «Хто швидше збере карту» є ефективним методом для закріплення отриманих знань. Учні отримують карту «Українська козацька держава середини XVII ст.», розрізану на квадрати. Практика показує, що учням це завдання подобається, і вони можуть легко зібрати карту за кілька хвилин. Далі, для закріплення знань, можна задати завдання розробити маршрут від місця проживання дитини до м. Чигирин чи на Січ, проводячи віртуальну подорож. Це викликає інтерес учнів і дозволяє їм

застосувати отримані знання про географічне розташування об'єктів на карті в контексті історичних подій [84].

З метою розвитку навичок учнів у розумінні історичного простору, вчителю можна використовувати завдання, такі як: розташування історичних фактів та історико-географічних об'єктів за їхнім усним описом чи поясненням; аналіз та узагальнення інформації на історичних картах та історико-географічних об'єктах; порівняння геополітичних ситуацій тощо.

Ми вважаємо, що цікавою формою картографічної роботи є топонімічні дослідження учнів. Поєднання навичок мовно-історичного та географічного аналізу з роботою з картою не лише збагачує їхні знання, а й розширює сферу їхньої діяльності. Наприклад, завдання на знаходження на карті та запис назв пов'язаних із козаками, від яких походять назви історичних областей і держав, виявляється особливо стимулюючим. Формуванню просторової компетентності на уроках історії сприяє також аналіз історичних джерел та сучасних досліджень істориків, заснований на відповідних історичних картах [140].

Один із можливих завдань, пов'язаних із темою «Українсько-московський договір 1654 р. Воєнно-політичні події 1654-1657 рр.», може включати в себе розповідь з щоденника подорожі Павла Алеппського. У цьому завданні діти мають зачитувати цитати, де описуються різні населені пункти та регіони, такі як Дністер, Поділля, міста Умань, Жашків, Лисянка, Богуслав, Київ і т. д. Під час зачитування цих цитат учні повинні вказувати на карті відповідні населені пункти та регіони, що дозволить їм скласти умовний маршрут подорожі автора [34].

На нашу думку, ключовим вмінням для учнів є оволодіння навичками розуміння масштабу на карті. Важливість масштабу впливає з його практичного застосування, зокрема виконання різних картометричних операцій для уявлення реальних розмірів історико-географічних об'єктів, що може визначати хід історичних подій. Щодо реалізації цього аспекту у навчанні, цікавим виявиться завдання «Визначте площу (відстань), використовуючи лінійний масштаб». Наприклад, визначення відстані від Чигирина до Києва. Це завдання, хоч і не дуже складне, але має потенціал стати захопливим завдяки елементам змагань.

Пропонується об'єднати учнів у кілька команд, записати 3-4 завдання на дошці для визначення площ та відстаней. Спочатку учні визначають площі та відстані «на око», і результати фіксуються на дошці. Потім вони, користуючись лінійкою та масштабом, визначають реальні розміри. Перемагає та команда, чий результат був точніший. Для закріплення цих вмій корисним буде початковий аналіз карти, включаючи такі запитання: чому ми обрали саме цю карту для вивчення даної теми? Які розміри масштабу і що вони означають? Які події позначені на карті та якими символами вони позначені? [140].

Рівнозначною навичкою є вміння визначати географічне положення об'єкта (локалізація). Основна ідея локалізації полягає в тому, що учень повинен згідно з правилами вказувати на карті всі історико-географічні об'єкти, які передбачені в історичних програмах. Іноді цей показ може потребувати супроводжуючого текстового опису. Задовільним є рівень, коли учні можуть знаходити об'єкт за словесним описом вчителя чи іншого джерела інформації та в змозі вказати його інші географічні розташування. Ефективним і досить доступним методом визначення місця розташування об'єктів є вказання їхнього положення відносно відомих географічних об'єктів, з або без супроводжуючого текстового опису. Як приклад можна надати опис міста Переяслав, де відбувалася загальна військова рада, яку гетьман Богдан Хмельницький скликав 8 (18) січня 1654 року. Це один з епізодів процесу оформлення українсько-московського військово-політичного союзу [67, 25-38].

Вирішенню багатьох труднощів при орієнтації на карті допомагає використання ряду методичних прийомів. Однією з таких труднощів є чітке освоєння сторін горизонту, як важливого методу визначення та локалізації історичних об'єктів. Для подолання цього труднощю можна використовувати заздалегідь підготовлені компаси із світловими сторонами з паперу: їх регулярне накладання сприяє подоланню труднощів і запобігає виникненню недоліків у вказівці положення об'єкта за типом «вище-нижче», «вправо-вліво» [67, 40-50].

Описуючи метод локалізації історичних подій на карті, тобто їх віднесення до конкретного місця, методист А.А. Вагін рекомендує виявляти прискорюючий

або сповільнюючий вплив географічного середовища. Наприклад, у нашому випадку, для Києва - роль столиці середньовічної Русі та важливий шлях «на Захід». Для покращення розуміння цього можна використовувати картини або невеликі аплікації, розміщуючи їх поруч з картою. Цей метод він називає «живою» картою або «оживленням» карти. Додавання силуетів і фігур допомагає утримати в пам'яті місця історичних подій, а також їх переміщення по карті. Наприклад, переміщення фігурки козака на коні, зображення московських військ у містах Гетьманщини, посольства на шляху до Чигирин і т. д. Використання «живої» карти дозволяє вчителю виділити та підкреслити важливі елементи історичної карти, зосереджуючи увагу учнів на найсуттєвіших об'єктах та полегшуючи процес запам'ятовування. Проте, А.А. Вагін попереджає, що умовна наочність карти не повинна замінювати образотворчість [171].

Використання дидактичних ігор під час роботи з картами є невід'ємною частиною ефективного вивчення матеріалу. Це дозволяє учням «зануритися в історію» безпосередньо через образи. Один із прикладів цього підходу - гра, яку можна назвати «Правильно розташуй». Під час цієї гри учням пропонується розташувати міста, в яких відбувалися значні історичні події, у певній послідовності, враховуючи напрямок (з заходу на схід і т.д.) та показати їх на карті. Наприклад, завдання може виглядати наступним чином: учням треба правильно розташувати, враховуючи напрямок з заходу на схід чи з півночі на південь, такі міста: Перемишль, Краків, Люблін, Берестя, Смоленськ, Чигирин, Київ [81, 83-85].

Гра «Покажи відповідь на карті» є відмінним прикладом дидактичної вікторини, спрямованої на перевірку історико-географічних знань учнів. Учитель ставить питання, а учні повинні вказати відповідь на карті. Наприклад: «Історичний край, який включає в себе центральні і північні області України з центром в Києві» (Наддніпрянина); «Море, що омиває береги Італії зі сходу?» (Адріатичне); «Море між Європою та Західною Азією та сполучене протокою Босфор із Мармуровим морем» (Чорне); «Місто розташоване на Придніпровській

височині по обидва береги річки Тясмин?» (Чигирин); «Річка з найдовшою течією в Україні?» (Дніпро), і так далі [81, 85-89].

Під час гри «Так чи ні», вчитель (ведучий) обирає конкретний об'єкт історії чи географії. Учасники намагаються вгадати цей об'єкт, ставлячи запитання, на які можна отримати відповіді «так», «ні» або «і так, і ні». Головна мета цієї вправи - не лише визначити об'єкт шляхом випадкових запитань, але й розвивати навички системного сприйняття фактів, акуратного слухання та розуміння внеску товаришів. По закінченню гри, особлива увага приділяється аналізу поставлених запитань, оскільки мета полягає в навчанні дітей розробляти стратегію визначення географічного розташування об'єкта на історичній карті [149].

У цьому контексті хорошою також буде гра «Допоможи вчителю», викладач намагається знайти певний історико-географічний об'єкт на карті, але «не може його знайти». Учні повинні словами «допомогти» вчителю «знайти» відповідний об'єкт. Ця гра сприяє розвитку вмінь описувати географічне положення об'єкта. Наприклад, для допомоги вчителю знайти Трансільванію, де Гетьманщина планувала розпочати спільні військові дії, учні можуть зазначити, що ця країна розташована в частинах гірських хребтів Східних та Південних Карпат і зараз є історичною областю Румунії. Інша варіація цієї гри – «Допомога учню». Учням пропонується визначити місцезнаходження історико-географічного об'єкта на карті, але для того, щоб показати його на карті, їм слід звертатися по допомогу до інших учнів. Ця гра розвиває вміння знаходити й показувати місцезнаходження об'єкта за допомогою опису. Наприклад, якщо країна розташована на Скандинавському півострові (Північна Європа), між Північною Атлантикою, Балтійським морем (Фенноскандія) і межує з Норвегією та Фінляндією, учні можуть використовувати ці описи для точного визначення місцезнаходження на карті.

Хочемо також відзначити навички складання та розгадування кросвордів, що завжди користуються популярністю серед учнів та вчителів. Кросворди виявляються чудовими помічниками на будь-якому етапі уроку, проте не кожен

навчальний суб'єкт може самостійно впоратись із завданням створення кросворду на папері [60, 37].

Регулярне виконання вправ на локалізацію за допомогою пам'яток сприяє засвоєнню учнями навичок визначення географічного положення об'єкта. Оволодіння навичками роботи з картою дарує учням не лише глибокі та конкретні теоретичні знання з предмету, але й уміння успішно використовувати їх на практиці. Крім того, для формування й розвитку навичок орієнтування в історичному просторі та умінь «читати» цифрову інформацію з карти рекомендується використовувати різноманітні дидактичні ігри, пов'язані з обробкою історичної чи контурної карти [60, 130-133].

Контурні карти ефективно використовуються для закріплення вивченого матеріалу на уроці, а саме для опрацювання інформації, засвоєної на попередніх уроках, і для контролю знань через виконання спеціальних завдань на карті. Початковий етап вивчення роботи з контурними картами передбачає виконання простих завдань, таких як обведення кордонів держав, написання їхніх назв, та вказання дат основних історичних подій. Поетапно учні отримують завдання, спочатку вказуючи основні елементи, такі як кордони та назви держав, а потім вже вчаться розпізнавати обриси суходолу і водойм на контурних картах. Важливо, щоб цей процес сприяв не лише механічному виконанню завдань, а й розвитку умінь самостійно аналізувати інформацію на карті та встановлювати зв'язки між географічними об'єктами та історичними фактами [175, 180].

Робота з контурними картами може відбуватися як на уроці, так і вдома. Учасники можуть виконувати прості завдання під час уроків, оскільки це дозволяє ефективно використовувати час [81]. Наприклад, під час уроку історії у 8 класі при вивченні визначеної нами теми учні після вивчення кожної битви малюють поступово на карті шлях козацького війська, починаючи із м. Охматова де полки московського воєводи В. Шереметєва з'єдналися із козацькими загонами і закінчуючи Поділлям, Галичиною та м. Городок де р. українсько-московські полки вщент розбили польське військо коронного гетьмана С. Потоцького. А от завдання позначити кордони, які «де-факто» склалися після Віленського

перемир'я 1656 р. доцільніше виконувати вдома, так як це потребує часу. На уроках історії доцільно використовувати нескладні творчі завдання, наприклад, вигадати умовний знак для позначення події, для якої умовного знаку не існує. Учні можуть вільно виражати свою творчість, створюючи графічно простий і легко упізнаваний умовний знак, який передає суть події чи явища [135].

Наступним етапом у формуванні просторової компетентності учнів є здобуття ними досвіду створення власних картосхем і легенд до контурної карти, що представляє собою авторську інтерпретацію історичного простору. Для того, щоб учні розвивали вміння орієнтуватися в історичному просторі, вчитель може використовувати на уроках такі завдання:

- Показувати місця історичних подій, надавати учням можливість визначати їхнє географічне положення.
- Знаходити та називати історико-географічні об'єкти на історичних картах.
- Визначати географічне положення історичних об'єктів на карті.

Типові завдання, спрямовані на формування умінь аналізу та синтезу просторово-історичних об'єктів, можуть включати:

- Систематизацію інформації з історичної карти.
- Використання карти для визначення причин і наслідків історичних подій та процесів.

Карти-схеми та контурні карти заслуговують на особливу увагу, оскільки вони допомагають розкрити внутрішні зв'язки досліджуваних явищ чи подій. Контурні карти відкривають можливості для засвоєння та закріплення знань, розвивають вміння та навички роботи з історичною картографією. Це важливий інструмент для практичного застосування знань та розвитку пізнавальної активності учнів. Важливо відзначити, що контурні карти можна успішно використовувати на будь-якому етапі уроку: під час узагальнення, систематизації, вивчення нового матеріалу та рефлексії [175, 180-182].

В контексті вимог до національного мультипредметного тесту набувають важливості завдання, спрямовані на визначення місцезнаходження історичних явищ та географічних об'єктів. Під час вивчення теми «Українсько-московський

договір 1654 року та воєнно-політичні події 1654-1657 років» необхідно навчити учнів впізнавати територіальні зміни на картосхемі, які виникли внаслідок воєнно-політичних подій у період 1654-1657 років. Важливо також розпізнавати територію української козацької держави, що була визначена у домовленостях та листуванні з Москвою, а також місця проведення основних битв того часу [143].

Отже, розвиток навичок роботи з картами та формування картографічних знань учнів сприятиме не лише глибоким і змістовним освоєнням предмету, але й розвитком їхньої здатності застосовувати ці знання на практиці. З метою формування просторової компетентності учнів важливо вдосконалювати їхні навички «читання карти» та розуміння простору як основи людського існування.

4.2. Застосування просторової компетенції з вивченням теми «Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика».

Поняття просторової компетенції було вперше запропоновано в 1970-х роках американським психологом Дж. Дж. Гібсоном. Він визначав просторову компетенцію як здатність орієнтуватися у просторі та використовувати цю інформацію для виконання різних завдань. Гібсон вважав, що просторова компетенція є результатом взаємодії між індивідом та його середовищем. Він стверджував, що індивіди навчаються орієнтуватися у просторі, спостерігаючи за своїм середовищем та взаємодіючи з ним [40].

Вивчення історії подій, пов'язаних із військово-політичним виступом Івана Мазепи та гетьмануванням Пилипа Орлика, вимагає від учнів не лише теоретичних знань, але й розвитку просторової компетенції. Застосування цього аспекту навчання дозволить учням глибше розуміти географічні та територіальні аспекти важливих історичних подій. Наприклад, якщо учні отримають завдання «читати карту» в контексті виступу Івана Мазепи, то це, очевидно, включає аналіз картосхем, що відображають переміщення військових частин, стратегічні точки та місця битв. Розуміння географічного положення та територіальних змін стане ключовим для учнів, щоб оцінити вплив цих подій на історію регіону (Дод. Д).

Аналогічно, вивчення гетьманування Пилипа Орлика передбачає розгляд картографічних матеріалів щодо його дій. Учні будуть залучені до вивчення карти територіального розміщення козацьких загонів, об'єктів стратегічного значення, а також місць проведення позначених подій. Уроки будуть спрямовані на аналіз того, як географічні умови впливали на стратегічні рішення обох лідерів. Учні будуть розглядати рельєф, кліматичні умови та різноманітність території, щоб зрозуміти, як ці фактори вплинули на хід подій [135].

Застосування просторової компетенції у вивченні історії військово-політичного виступу Івана Мазепи та гетьманування Пилипа Орлика сприятиме глибшому розумінню студентами географічного контексту історичних подій, розвитку аналітичних та критичних навичок. Хорошим варіантом для розвитку просторової компетенції з урахуванням історичного контексту, на нашу думку, є також застосування історичних джерел на рівні з картою. Таким чином, учням можна запропонувати текст мазепинського емігранта 1710-го року, у якій той резюмує короткий вивід причин, через котрі І. Мазепа був змушений вийти із московської протекції: «На сповнення того подвигнув він ревного оборонця прав і свобод своєї вітчизни, предоброго вождя славної пам'яті Богдана Хмельницького... добив ся, що держава Польська мусіла відрікти ся на віки всеї України обох сторін Дніпра і відступити в козаче вододіinne, границею її означивши в трактатах ріку Случ... Преочөвидне нарушение Москвою прав і вільностей наших видне з того: Коли славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з усею Україною і військом Запорозьким прийшов під протекцію московську, тоді було забезпечено трактатами з Москвою, що границі уставлені трактатами з Польщею мають зі ставати ся ненарушені. Та (московське правительство) не постидало ся сьогобічну Україну, від ріки Случи до ріки Дніпра, перевівши тубильців в свої кольонії, так звані Слободи, без відома гетьмана і війська Запорозького назад віддати в вододіinne польське, укладаючи з Поляками вічну згоду... зважив ся він розділити Україну, хоч її цілу, з обох боків Дніпра...» [77, 15].

Після прочитання учнями тексту, їм дається завдання підкреслити усі географічні об'єкти згадані у ньому та показати їх на карті. Таким чином

здійнюється не лише просторову, а й логічну та інформаційну компетентність. Крім цього, учні вчаться працювати з першоджерелами, що є одним з ключових елементів у вивченні історії [174, 42-57].

Насправді, досі немає єдиної думки серед науковців і методистів щодо того, якою має бути структура просторової компетентності учнів, хоч її впровадження на уроки, в котрих розглядається геополітичний статус Гетьманщини та взаємодія гетьманів з монархами інших держав є абсолютно виправданим.

Провідний український учений К. Баханов пропонує включати до неї такі вміння: 1) Створювати уявлення про місцевість, її особливості та природні умови; 2) Порівнювати історико-географічні умови різних регіонів; 3) Виявляти зв'язок між географічним середовищем та діями людей; 4) Визначати приналежність місцевості до певного регіону; 5) Розуміти значення історико-географічних понять; 6) Оцінювати вплив природних умов на долю людей [61, 114].

За словами О. Пометун, просторова компетентність учнів - це вміння розуміти, як географічні умови впливають на розвиток історичних подій і процесів. Це вміння включає в себе такі навички: 1) Порівнювати географічне положення країн і природних умов різних регіонів; 2) Виявляти зв'язок між географічним середовищем та історичними подіями; 3) Використовуючи карту, пояснювати причини та наслідки історичних подій та процесів; 4) Оцінювати вплив геополітичних чинників та факторів навколишнього середовища на розвиток міжнародних відносин; 5) Характеризувати історичний процес та його регіональні особливості, спираючись на карту [118, 5].

О. Фідря вважає, що просторова компетентність учнів складається з двох груп вмінь: картографічних описових та картографічних аналітичних. Картографічні описові вміння необхідні для отримання історичної інформації за допомогою карти. До них відносяться: читання легенди карти; знаходження географічних об'єктів на карті; визначення співвіднесеності їх розташування [149].

Ці вміння є репродуктивними, допоміжними та підготовчими. Вони дозволяють учням зрозуміти, що зображено на карті та як це пов'язано з

історичними подіями. Картографічні аналітичні вміння дозволяють учням бачити за умовно-площинними зображеннями історичні факти, події та явища. До них відносяться: систематизування набутої інформації; встановлення причин і наслідків історичних подій; визначення впливу географічного середовища на заняття населення; створення власних картосхем. О. Фідря також виділив групу картометричних умінь, до яких відносяться: вимірювання відстаней та площ на карті; зняття з карти цифрової інформації, що характеризує історичне явище або подію. Ці вміння дозволяють учням точно визначати масштабні співвідношення на карті та отримувати конкретну інформацію про історичні явища [148, 25-27].

Структура просторової компетентності учнів, запропонована О. Фідрі, є найбільш детальною та повною. Однак вона має деякі недоліки. По-перше, вона прив'язана до умінь учнів працювати з історичною картою. По-друге, перелічені вміння просторової компетентності учнів здійснюються на рівні аналізу-синтезу історичної інформації. По-третє, поза межами запропонованої класифікації залишилися вміння, у основі яких лежать такі когнітивні процеси, як оцінювання, перевірка, рецензування, генерування й продукування історичної інформації, пов'язаної з розумінням-осмисленням історичного простору [148, 27-30].

Як можемо побачити, використання просторової компетенції на уроках історії, при вивченні теми «Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика» є органічною складовою. Не можна достименно зрозуміти цей історичний процес не відобразивши різні його тапи на карті.

У спектрі дидактичних ігор до данної теми, не можемо оминати ще одну власну розробку, під назвою «Стратегічний Вибір». Для неї потрібно розробити карту регіону де проходять історичні події, на котрій мають бути визначені різні типи місцевості, кліматичні умови (за можливістю) та природні перешкоди для переміщення військ (розробку такої карти можна дати учням у якості проектного завдання). Далі потрібно поставити перед учнями завдання, пов'язані з ефективним переміщенням військ враховуючи географічні умови. Наприклад, долати гори, уникати пустельних областей чи визначити оптимальний маршрут через лісисті території, а в той самий момент учитель говорить маршрут яким

насправді пішли війська. Таким чином, учні аналізують помилки здійснені командуванням під час військових операцій, вивчають подію «на власному досвіді» та детальніше розуміють хід військових походів.

У цьому контексті, учням можна роздати ролі командирів військових частин, які повинні приймати стратегічні рішення щодо переміщення та захисту своїх територій. Після завершення гри пропонується скласти звіти про свої стратегії та обговорити здійснені стратегічні вибори у контексті того, як географічні умови вплинули на їхні рішення. Якщо шлях проведений учнями не співпадає з історичними реаліями, то пропонується також обговорити, чому командування військ здійснило саме таким чином.

Ця гра розвиватиме аналітичні навички та допомагатиме учням розуміти вплив географії на стратегічні рішення. Вона відзначається високим потенціалом для розвитку просторової компетентності в учнів.

Роботу з контурними картами також можна урізноманітнити та зробити груповою роботою [106, 144-151]. Учні можуть працювати у командах, кожна з яких відповідає за створення великої картосхеми. Вони використовують інформацію з історичних джерел, підручника та власних висновків, щоб відобразити ключові події. Такий підхід сприяє співпраці та інтеграції знань.

Заключним етапом роботи є звіт і дискусія. Учні представляють свої картосхеми та діляться власними враженнями. Під час обговорення вони висвітлюють те, як географічні аспекти вплинули на рішення військ І. Мазепи та Кара XII, розкриваючи глибше розуміння історичних контекстів. Це не лише розвиває просторову компетенцію учнів, але й заохочує їх до активної участі в навчанні, використовуючи різні джерела та гейміфіковані елементи для створення змістовного інтерактивного досвіду.

Цікавим варіантом роботи є й поєднання карти із візуальними джерелами [119]. Учні можна запропонувати розглянути аутентичні гравюри двох польських королів Яна III Собеського і його дружини Марії Казимири під якими зазначено титули «Король Польський, великий князь Литовський і Український», печатку Георга III Дуки на котрій зазначено «Володар землі Молдови і землі

України» та Таблицю з книги французького географа і картографа П'єра Дювальє 1677 року, де зазначено, що Ю. Хмельницького «обрано князем України». Учнім потрібно проаналізувати ці джерела, показати на карті території тих держав де правили ці монархи та зробити припущення, чому саме ці правителі носили такий титул. Завдання буде хорошою складовою у момент актуалізації знань на уроці.

Отже, просторова компетентність означає знання, вміння, досвід і ціннісні орієнтації учнів, які на науковому рівні забезпечують розуміння простору як ключового елементу розвитку історичного процесу. Основу цієї компетентності становлять навички, спрямовані на орієнтацію учнів в історичному просторі, здатність читати історичну інформацію з історичної карти, проведення аналізу і синтезу просторово-історичних об'єктів і зв'язків в історичному просторі, а також навички, які дозволяють учням осмислювати й розуміти роль і значення географічного фактора в розвитку історичного процесу [48].

Використання ж просторової компетенції під час вивчення теми «Військово-політичний виступ Івана Мазепи. Гетьманування Пилипа Орлика» є надзвичайно важливою складовою роботи, оскільки, перш за все, являється роботою з історичною картою. Поєднавши її з іншими видами матеріалу (підручником, історичними джерелами, усною інформацією, презентацією, тощо) ми отримуємо потужний інструмент для заохочення та вивчення нового матеріалу на уроці.

Процес самого ж розвитку просторової компетентності учнів ми виділяємо у два етапи. Перший етап включає в себе виконання вправ, спрямованих на отримання конкретних навичок, та виконання завдань, які спрямовані на формування певного вміння. Вправа розглядається як спеціальне завдання, що виконується для набуття нових навичок або закріплення наявних знань. Процес формування вмінь включає чотири основні етапи: 1) розуміння значення, складу та практичних аспектів умінь; 2) виконання вмінь на початковому рівні; 3) виконання тренувальних вправ на виконавському рівні; 4) набуття досвіду використання вмінь в нових умовах. Уміння учнів орієнтуватися в історичному просторі включає такі навички, як вибір відповідних історичних карт, які надають

необхідний матеріал для виконання завдань; ознайомлення з легендою обраної карти для розкриття значень умовних позначень історичної інформації; визначення масштабу карти, тобто визначення кількості кілометрів, які відображаються в 1 сантиметрі карти; визначення географічного положення історичного об'єкта [139].

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи проаналізований та методично сформований в межах роботи над нашим магістерським дипломним дослідженням матеріал констатуємо наступне. По-перше, слід визнати той факт, що будь-яка держава не є державою не лише без армії чи владних інституцій, а в першу чергу без міжнародного визнання та ведення власної зовнішньої політики. По-друге, по втраті української державності в 1340-х рр., саме козацька держава Богдана Хмельницького в 1648 р. повноцінно відновила офіційну вітчизняну дипломатію.

Те, чим ми могли гордитись ще в часи шлюбної дипломатії князя Ярослава Мудрого та значенню Руського королівства в добу Данила Романовича, саме за Богдана-Зиновія Хмельницького здобуло нове дихання. Правда замість монголо-татарської загрози, головним ворогом українців того періоду стала Польща, а по смерті Хмельницького – московська окупація. Особливо похвалились контакти Гетьманщини з Трансильванією, була заключена угода з Османською імперією і її сателітом Кримським ханством. Шлюб Тимоша Хмельницького із молдавською князівною Розандою в 1652 р. став спробою розширити вплив Гетьманщини далеко за межі власної держави і можливо покласти початок українській династії у Молдові. На жаль, загибель сина гетьмана під Сучавою в 1653 р. поклала край останній спробі українців мати власну династію в сусідній Молдові.

З дипломатичної точки зору, особливого значення мав Раднотський договір 1656 р., який став початком відносин між Україною, Бранденбургом, Швецією та опозиційними силами в Литві у боротьбі з Польщею. Безумовно, що Хмельницький всіляко намагався лавірувати у сфері міжнародних відносин. Найважчим для нього був вибір союзника і тимчасового конфедеративного партнера. Обираючи між ісламською Османською імперією та православним Московським царством, гетьман зробив вибір на користь ближчого по вірі сусіда. Однак, цей вибір став згубним для української державності і фактично поховав її як незалежну державу в добу Руїни (1657-1687 рр.). Це сталося як через суттєві порушення, так через і маніпуляціями тексту самої угоди Москвою в подальшому.

Спроба гетьмана І. Виговського порозумітись з Польщею і заключення з нею Гадяцької унії 1658 р., яка так і не була дотримана жодною і сторін показала, що Україна не повернеться до попереднього стану речей. Суспільство, котре було розділене в 1667 р. опинилось в тому становищі, коли Гетьманщина на Лівобережжі була позбавлена можливостей ведення міжнародних контактів, в той час як на правому березі ситуація була інша. Не малого значення мала в той час служба при дворі польського короля І. Мазепа як людини, яка брала активну участь як секретар у 1663 р. для встановлення польсько-татарського союзу у боротьбі з Московським царством.

Гетьманування П. Дорошенка (1665-1676 рр.) поновило як спробу утворення єдиної України, так і відродило втрачені по смерті Хмельницького контакти з Стамбулом. Корсунська угода 1669 р. закріплювала за Україною території від Перемишля до Путивля, забороняла туркам і татарам грабувати Україну та брати звідси ясир, надавала низку привілеїв, які свого часу проектувались у переговорах Хмельницького зі Стамбулом. Однак, теорія як відомо відрізнилась від практики. Мало того, що польсько-турецька війна (1672-1676 рр.) та заключення Бучацького миру 1672 р. не дали змоги закріпити за собою Галичину та інші українські землі, так ще й турецькі залоги порушили майже всі пункти угоди, оскільки пограбуванню, зведенню мечетей на місці храмів християн і ясиру піддавались саме землі Гетьманщини. Зрікшись булави, Дорошенко остаточно виїхав в Московію і цим самим показав, що Гетьманат у той період ще не був готовим до повноцінної спроможності захищати себе на міжнародній арені.

Той факт, що Україна була розмінною картою для європейських держав свідчить ряд факторів. Насамперед, союз із Швецією, Бранденбургом і Трансильванією був вигідним в першу чергу лише даним державам. Неспроможність союзників закріпити своє становище в Польщі показали, що про поділ Речі Посполитої було говорити рано. Москва уклавши мир у Вільно в тому ж 1656 р. почала боротьбу із Швецією усупреч угоді в Переяславі та березневим статтям 1654 р. Гетьманат не отримав жодної вигоди, окрім визнання себе як держави у договорі 1656 р. з Швецією, так і його продовження у Корсуні в 1657 р.

Звичайно, те саме можна говорити і про спроби контактів з Кромвелем, і зацікавлення представників Священної Ліги у боротьбі українців з турками. Звісно, що участь козаків на боці християнських держав у битві під Віднем 1683 р., участь шпигуна та торговця Ю. Кульчицького у цій справі і досі є предметом для жвавого обговорення істориками того періоду. Разом з тим, європейці не бачать того факту, що після врятованої від османів Європи, Річ Посполита після заключення не вигідних для неї між союзниками договорів, була змушена шукати дружби з Московщиною. Вічний мир 1686 р. відновив положення Андрусівського договору 1667 р. і справді на довгий час закрив питання протистояння між окупантами української Гетьманщини. Ніхто не врахував інтереси української державності з обох сторін, а радше й забув, що вона взагалі є.

Поява на чолі гетьманської булави Івана Мазепи в 1687 р. при укладенні Коломацьких статей засвідчила, що для України з'явився новий шанс повернутись в геополітичну гру. Знаючи про службу гетьмана при дворі короля Яна Казимира, польська сторона з середини 1690-х рр. всіляко намагалась схилити його до співпраці та пошуку компромісу в українському питанні. Звісно, що це відбувалось під егідою прошведської партії, яка чудово знала про амбіції скандинавів розпочати розширення власного впливу на південь від себе.

До 1700-х рр. Мазепа не мав зацікавленості у веденні подвійної гри, оскільки становище, яке в нього з року в рік сильнішало, дозволяло мати низку привілеїв і в Московії. Використовуючи фактор двірцевого перевороту 1689 р. та молодості Петра I, він максимально викачував вигоду із цієї ситуації – розширяв вплив на Москву, зменшив тиск на Гетьманщину, розширив сферу інтересів та можливостей козацької держави, а за рахунок власного майна активно розвивав і трансформував культурно-просвітницьке життя українців. З огляду на збільшення потреб в українцях для протистояння з Швецією та кабального викачування українських ресурсів для імперських планів Кремля, гетьман все більше і більше схилявся до таємних переговорів з опонентами Московії. Велись таємні листування з литовськими, польськими, турецькими, татарськими і волоськими можновладцями.

Пункти литовського чиновника Котела 1703 р. формально були запрошенням для поновлення Гадяцької угоди 1658 р. Звичайно, що до подій 1708-1709 рр. всіяко відхрещувався від опозиції Москві і передавав туди про всі спроби його підкупу на офіційному рівні. Проте, перемоги Карла XII на півночі Московського царства і його активний відступ в бік України засвідчили, що в Україні з'явився шанс поновити власну незалежність. На превеликий жаль, ця спроба визволитись з московської окупації обернулася як Батуринською трагедією в 1708 р., так і поразкою в Полтавській битві 1709 р. та політичною еміграцією кращих кіл української старшини на землі Османської імперії. Так чи інакше, Україна була використана як полігон для протистояння двох імперських амбіцій, а її кращі воїни – як гарматне м'ясо в обороні чужих корон.

Гетьманування П. Орлика в 1710-1715 рр. на невеликій площі української території і спроба відновлення у ній Гетьманщини, де були б реалізовані положення пактів та конституції обернулася як зрадою союзників, так і закінченням його життя в злиднях емігранта. Весь його емігрантський період життя по відступу з українських земель і до смерті в 1742 р. був присвячений поновленню держави, яку на Заході ще ніхто не міг бачити із низки причин.

Проаналізований та сформований нами методологічний інструментарій для формування просторової компетенції на уроках історії України у 8-х класах засвідчує наступне. По-перше, ми бачимо, що інтерес до роботи над картою повинен формуватись як в ході її заповнення, так і з використанням міжпредметних зв'язків з такою дисципліною як географія. По-друге, активне залучення нетрадиційних методів і прийомів для формування цієї компетенції, в тому числі і матеріали із соцмереж, можуть сприяти ширшому зацікавленню наших учнів у роботі з картою, біографіями визначених відповідно до теми персоналій, покращити їх комунікацію між собою в ході виконання групової роботи, розширити у них кругозір стосовно досліджуваної нами епохи, сформувати чітку уяву про локалізацію об'єктів, дат, місць і подій, працювати з даними з відкритих джерел та формувати власну точку зору про події історичної давнини з опором на карти та схеми із відповідними реконструкціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. Фонд 2. Комплексний фонд «Історичні матеріали». Спр. 1702. Випис із заяви гетьманського універсалу про право переводчика с муляньських и волоских писем Хведора Корбе (я) на володіння домом «ізмєнничійм» полковника Мокієвського біля Фроловського монастиря на Подоле в Київї та маєтностями «ізмєнніка полковника Дмитрашки» в Переяславском полку. 1 арк.
2. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1764 рр. 1656 – 1764 рр. Спр. 910. Донесення наказного стародубського полку Івана Чарнолузького про кількість сіл, які належали прибічникам гетьмана Івана Мазепи. 28 вересня 1723 р. 3 арк.
3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1764 рр. Спр. 949. Листування канцелярії з наказним чернігівським полковником Іваном Силичем про пояснення терміну «описні села»; про складення списку сіл, які належали прибічникам гетьмана Івана Мазепи та про виплату жалування полковим служителям. 13 – 18 жовтня 1723 р. 5 арк.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1764 рр. Спр. 1029. Листування канцелярії з наказним чернігівським полковником Іваном Силичем про складання списку сіл, які належали прибічникам гетьмана Івана Мазепи. 5 жовтня 1723 р. 10 арк.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 57. «Генеральний опис Лівобережної України». 1765 – 1769 рр. Спр. 39. Акты Нежина. Кн. 1. 174 арк. арк. 19, 27, 63, 64, 64 (зв.)
6. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1764 рр. Спр. 615. Справа про

розподіл майна, конфіскованого у прибічників гетьмана Івана Мазепи полкового судді Івана Красноперого та полкового обозного Дороша, між старшиною Полтавського полку і заоплення його генерал-лейтенантом фон Везбахом. 6 вересня 1722 – 12 березня 1725 р. 36 арк.

7. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 51. Генеральна військова канцелярія 1656 – 1764 рр. Спр. 771. Справа про відібрання генералом Вейзбахом млина у олішевського сотника Данила Шрамченка за підозрою в належності цього млина прибічнику гетьмана Івана Мазепи Мокієвському; про переслідування Данилом Шрамченком хотіївського козака Василя Вакулика за передачу ним пійманих прибічників Мазепи ніжинському коменданту князю Мосальському поза полковою владою. 26 вересня 1722 р. 18 арк. Арк. 4-8.

8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Фонд 57. «Генеральний опис Лівобережної України». 1765 – 1769 рр. Спр. 87. Меморіал гетьмана Івана Скоропадського про постачання розквартированої на Лівобережній Україні російської армії та відповідь на нього генерал-майора фон Весбаха; паспорт даний фон Вейсбахом 40 купцям Полтавського полку на поїздку в Крим у Запорізьку Січ. 27 листопада 1713 року. 6 арк. Арк. 5.

Опубліковані джерела

9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 12. Санкт-Петербург, 1882. 471 с.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 15. Санкт-Петербург, 1892. 275 с.

11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 4. Санкт-Петербург, 1863. 394 с.

12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 5. Санкт-Петербург, 1867. 340 с.

13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 9. Санкт-Петербург, 1877. – 532 с.

14. Архив Юго-западной России. Ч. 3: Т. 6.: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649-1660 г.), Киев. 1908. 419 с.
15. Величко С. Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками. Київ : Українська Академія Наук, 1926. 268 с.
16. Гордон П. Дневник 1677-1678. РАН, Федеральное архивное агентство, Рос. гос. военно- исторический архив. Москва: Наука, 2005. 235 с.
17. Записки Чина св. Василя Великого. Т. 6, Вип. 1–2. Львів, 1935. 480 с.
18. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII в. Т. 3. Москва, 1970. 416 с.
19. І. Крип'якевич. Документи Богдана Хмельницького. Київ: Вид-во Академії наук УРСР, 1961. 740 с.
20. Клочков М. Население России при Петре Великом по переписям того времени. Т. 1: Переписи дворов и населения (1678–1721). Санкт-Петербург: Сенатская тип., 1911. 435 с.
21. Неплюев И. И. Жизнь Ивана Ивановича Неплюева (им самим писанная). Москва, 1870. 120 с.
22. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр.твори. Київ: МАУП, 2006. 736 с.
23. Основа: Южно-русский литературно-ученый вестник. 1862. № 10 (октябрь). С. 1-28.
24. Памятники дипломатических сношений с Римскою Имперією. Том VI. С 1682 по 1685 год. Санкт-Петербург, 1862. 866 с.
25. Памятники, изданные Временною Комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе : [в 4 т.]. Киев, 1845 - 1859. Т. 4 . 1859 с.
26. Памятники, изданные Киевскою комиссией. Т. III. Киев, 1898 . 323-325 с.
27. Письма и бумаги императора Петра Великого. Т. 3: (1704-1705). Санкт-Петербург: Государственная типография, 1893. 1160 с.

28. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків: Либідь, 1994. 768 с.
29. С. Павленко. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Черніг. іст. музей ім. В. В. Тарновського, Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Київ: Києво-Могилян. акад., 2007. 1142 с.
30. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну. Київ: Ярославів Вал, 2011. 256 с.
31. Станіславський В. Листи Івана Мазепи. 1687- 1691. Т. 1. Київ, 2002. 480 с.
32. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку 18 ст. - Київ, 1994. 240 с.
33. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. 1: 1687-1705 гг. Санкт-Петербург, 2007. 255 с.
34. Халебський П. Україна - земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О. Яворівського. К.: Ярославів Вал, 2009. 293 с.
35. Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. Год третий. №1. Москва, 1847. 370 с.
36. Acta historica. Vol. 1. Pars. 1. S. 215.
37. Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699. Studia i materiały z czasów Jana III. Acta Universitatis Wratislaviensis. 1992. №1418. Historia CII. S. 35-36.
38. Chrapowicki J.A. Diariusz wojewody witepskiego / Wyd. J. Rusiecki. Warszawa, 1845.-S. 197
39. Grabowski A. Starożytności historyczne Polskie, pisma i pamiętniki do dziejów polskich. T. 2. Kraków, 1840. S.300
40. James J. Gibson: The ecological approach to visual perception. Boston: Houghton Mifflin, 1979, 332 pp.

41. Jaworski M., Kampania ukraińska Jana Sobieskiego 1671, SMHW, 1965, t. 11, cz. 1, s. 69–130.
42. Johanna Andreae. Alt- und Neues Preussen Oder Preüssischer Historien Zwey Theile [...]. Friedrich Arnsts, Leipzig. 1684. S. 1675
43. Konopczyński W. Polska w okresie wojen tureckich. Kraków, 1924. S. 20-23.
44. Kubala, L. Wojny duńskie i pokój oliwski, 1657-1660: szkiców historycznych, seria 6. 1922, Lwów: H. Altenberg. S. 244-245, 484-485
45. Perdenia J., Hetman Piotr Doroszenko a Polska, Kraków. 2000. S. 421.
46. Pierre Duval. Diverses cartes et tables, pour la géographie ancienne, pour la chronologie. S.170
47. Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko. (Książę kozacki). 1640-1679. Poznań, 1919. S. 131.
48. Rzeczpospolita w latach Potopu, pod red. J.Muszyńskiej i J.Wijaczki, Kielce 1996, s. 201-216
49. The Diariusz Podrózny of Pylyp Orlyk / Ed. In Chief Omeljan Pritsak. Vol. I (V): 1720–1726. Harvard University Press, 1989. 794 p.
50. Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie. Warszawa, 1959. 256 p.
51. Wójcik Z. Traktaty polsko-austriackie z drugiej połowy XVII wieku. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985. S. 150.
52. Źródła do poselstwa Jana Gniewskiego wojewody hełmińskiego do Turcji w latach 1677-1678. Warszawa, 1907. 509 p.

Статті та монографії

53. Андреас К. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
54. Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. Львів, 1938. 106 с.
55. Андрусак Н. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка*. Т. С.І. Львів, 1933. С. 37-38

56. Бабушкина Т.К. Международное значение крымских походов 1687 и 1689 гг. *Исторические записки*. Москва, 1950. № 33. 158–172 с.
57. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних сношений России. Ч. 3.: Курляндия, Лифляндия, Эстляндия, Финляндия, Польша и Португалия / Издание комиссии печатания государственных грамот и договоров при Московском Главном архиве Министерства иностранных дел. М., 1897. 325 с.
58. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. В 3 ч. Ч. 3: от избрания гетмана Мазепы до упразднения гетманства. Москва: Типогр. С. Сатановского, 1830. 325 с.
59. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. Ч. 2.
60. Барнінець О. Використання ігор на уроках історії. Харків : Вид. група «Основа», 2011. 141с.
61. Баханов К. О. Сучасна шкільна історична освіта : інноваційні аспекти : [монографія] ІК. О. Баханов. Донецьк : ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2005. 384 с.
62. Безверхній О. Щоденник шведського фенріка Роберта Петре як важливе джерело інформації про перебіг подій Великої Північної війни в Україні. *Полтавська битва 1709 р. В історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав*: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2009. С. 267–274.
63. Бовгиря А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...» Реалії Гетьманщини після полтавської поразки//Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха / відп. ред. Смолій В.А. Київ : Ін-тут Істор. України НАНУ, 2008. С. 120–130.
64. Борщак І. 1652, 1653 і 1654 роки на Україні по Французькій газеті (Gazette de France). *Дніпро: Альманах*. Львів, 1925. С. 102–105
65. Бушкович П. Россия и Украинское гетманство в 1653 – 1725 гг. *Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник*. 2004. Москва: Наука, 2005. С. 67 – 92.
66. Відіборенко І. Коломоець С. Реалізація компетентнісного підходу на уроках історії методом застосування «контурних мобільних карт» (з досвіду практичної діяльності). *Педагогічний вісник*, №1-2, 2022. С. 130-133.

67. Власов В. Методика формування хронологічних та картографічних умінь на уроках історії України. *Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання*. №1, 2013. 1-96 С.
68. Водарский Я.Е. Население России в конце XVII – начале XVIII вв. (численность, сословно-классовый состав, размещение). Москва: Наука, 1977. 265 с.
69. Газін В. В. Українська держава у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Московії та Криму в 1654–1667 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський, 2019. С. 509.
70. Газін В.В. Гетьманство Павла Тетері. Гетьман Павло Тетеря : соц.-політ. портрет : [монографія]. М-во освіти і науки України, Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, НДІ козацтва. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. 193 с.
71. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин. *Київська старовина*. 1999. №1. С. 95-116.
72. Горобець В. М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. 97 с.
73. Горобець В. М. Право вільної елекції полковника війська запорозького: козацькі традиції у випробуванні імперськими новаціями. *Український історичний журнал*. 2015, № 5, С.70 – 89.
74. Греков К. Б. Вечный мир 1686 года: Автореферат... канд. ист. наук. - Москва, 1950. 27 с.
75. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 10 : Від смерти Хмельницького до Гадяцької умови. Нью-Йорк, 1958. 594 с.
76. Грушевський М. Історія України – Русі. Т. 9, кн. 1. Київ: Наукова думка, 1996. 880 с.

77. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Видавництво "Світ". 2007. Т. 8. С. 123 - 134.
78. Гурбик А. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656—1657 рр.). *Український історичний журнал*, 2008, № 6. С. 57-86.
79. Гурбик Андрій. Український гетьманат в умовах Віленсько-раднотської системи міжнародних відносин 50-х років XVII ст.: історіографічний аспект проблеми. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* 2008. № 8. С. 195—219.
80. Гуржій О. Іван Скоропадський. Київ: Альтернативи, 2004. 312 с.
81. Десятов Д. Формування просторової компетентності учнів у процесі навчання історії. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Історичні науки.* 2012. Вип. 17. С. 82-89.
82. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Відп. ред. І. О. Гуржій. АН УРСР. Інститут історії. К.: Вид-во АН УРСР, 1959. 532 с.
83. Енгель Й-Х. Історія України та українських козаків. Харків: Факт, 2014. 640 с.
84. Задорожна Л.В. Засади формування просторової компетентності учнів у процесі навчання історія. *Історія та правознавство.* № 12, 2015. С. 2-9.
85. Задорожній О. В. Військо Запорозьке часів гетьманства Богдана Хмельницького як державне утворення: проблеми визначення міжнародно-правового статусу. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер. : Право.* 2013. Вип. 5. С. 128-136.
86. Заруба В.Н. Украинское козацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). Харьков, 1993. 168 с.

87. Історія України в особах IX–XVIII ст. / Авт. кол.: В. Замлинський (керівник), І. Войцехівська, Н. Герасименко, О. Гуржій, І. Діптан, С. Єсельчик, А. Іваненко, М. Котляр, М. Палієнко, В. Панашенко, В. Пащенко, Н. Пономаренко, О. Путро, В. Ревегук, П. Сас, Г. Сергієнко, В. Смолій, В. Щербак, Н. Яковенко, Б. Яремченко. К.: Вид-во "Україна", 1993. 396 с.
88. Каппелер А. Від країни козаків до країни селян. Україна на видноколі Заходу у XVI–XIX ст. / Перекл. з німецької Володимир Кам'янець. Львів: Літопис, 2022. 360 с.
89. Китицин П. Малоизвестный исторический род. *Киевская Старина*. 1884. Т. IX. Июнь. С. 342–344.
90. Копреева Т. Н. Русско-польские отношения во 2 пол. 17 в.: от Андрусовского перемирия 1667 г. до вечного мира 1686 г. Ленинград: автореф.к.и.н., 1952. 23 с.
91. Копреева Т.Н. Неизвестная записка А.Л.Ордина-Нащокина о русско-польских отношениях второй половины XVII века. Проблемы источниковедения. Т. IX. Москва, 1961. 212 с.
92. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Изд. 2. Київ: КГУ, 1990. 736 с.
93. Костомаров Н.И. Мазепа. Москва: Республика, 1992. 335 с.
94. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн.6. Т.XV: Руина. Санкт-Петербург, 1905. 815 с.
95. Кочерга В. Гетьман Іван Мазепа в українсько-російській історіографії *Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки*. 2008. Вип. 133-134. С. 40-46.
96. Кралюк П. Богдан Хмельницький: легенда і людина. Харків: Фоліо, 2017. 282 с.
97. Липинський В. Україна на переломі, 1657-1959 : замітки до історії укр. держ. буд-ва в XVII-ім ст. [Ч. 1]. Відень ; Київ : Вид. Дніпров. Союзу Спожив. Союзів України ("Дніпросоюз"), 1920. 304 с.

98. Літвіненко Є. Інформативний потенціал німецької хроніки «Theatrum Europaeum» з історії України Ранньомодерної доби. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст.* 2013. Вип. 22, ч. 2. С. 113-117.
99. Маркевич Н. История Малороссии. Т.4. Москва, 1842. 483 с.
100. Маслійчук В. Іван Мазепа і Слобідська Україна. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2014. 152 с.
101. Матеріали з Стокгольмського архіву до історії України к. ХУП - поч. ХМІІ вв. *Український археографічний збірник.* Т. Ш. К., 1930.
102. Махатка О. Взаимоотношения России, Австрии и Польши в связи с антитурецкой войной в 1683-1699. Дисертация ... канд. истор. наук. - Ленинград, 1958. 151 с.
103. Мицик Ю. Оригінальний документ 1663 р. з архівів Польщі про початки дипломатичної діяльності Івана Мазепи. *Чорноморська минушина.* 2021. Вип. 16. 125-130 с.
104. Модзалевський В. Генеральный судья Иван Черныш и его род // *Киевская Старина.* 1904. Т. LXXXIV. Март. 315–347 с.
105. Надольська О. Групова робота на уроках історії як засіб соціалізації учнівської молоді. *Таврійський вісник освіти.* 2014. № 1(1). С. 144-151.
106. Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі ХІ-ХVІІІ ст. Київ: Основи, 1998. 578 с.
107. Некрасов Г. А. Международное признание российского великодержавия в ХVІІІ ст. *Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.* / отв. ред. Пашуто В. Т. Москва: Наука, 1972. С. 381 – 388.
108. Нольде Б. Очерки русского государственного права. Санкт-Петербург, 1911. 554 с.
109. Оглобин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба = Hetman Ivan Mazepa and His Era Нью-Йорк; Париж; Торонто: Вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. 1960. 406 с.

110. Оглоблин О. До історії української політичної думки на початку XVIII ст. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН*. Т. XIX. К., 1928. 238 – 241 с.
111. Орешкова С. Ф. Османская империя во второй половине XVII в.: внутренние проблемы и внешнеполитические трудности. Османская империя и страны Центральной Европы в XVII в. Часть 2. 404 с.
112. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: КМА, 2009. 602 с.
113. Панашенко В.В. 300-річчя героїчної оборони Чигирини від турецькотатарської агресії. *Укр. істор. Журнал*, 1977. № 8. С. 126-130.
114. Пархомчук О. Вестфальська система міжнародних відносин. Політична енциклопедія / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови). К. : Парламентське видавництво, 2011. 95 с.
115. Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII-го віку. *Східний світ*. К., 2000. № 1-2. С. 206-215.
116. Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. Т. 1. Львов, 1874. 329 с.
117. Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2006. 494 с.
118. Пометун О. Компетентнісний підхід у сучасній історичній освіті / О. Пометун. *Історія в школах України*. 2007. № 6. 3–12 с.
119. Пометун О., Гупан Н. Візуальні джерела у підручнику з історії як засіб розвитку критичного мислення учнів. *Проблеми сучасного підручника*. Випуск 24. 2020. С. 241-255.
120. Попов А.Н. Турецкая война в царствование Феодора Алексеевича. Русский вестник: Журнал литературный и политический, издаваемый М. Катковым. 1857. Т. 8. Москва, 1857. 325 с.
121. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького. Хмельницький інститут регіонального управління та права. – Кам'янець-Подільський: "Каліграф", 2001. 236 с.

122. Смирнов Н.А. Россия и Турция в XVI-XVII вв. Т. 2. Москва, 1946. 172 с.
123. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992. 41 с.
124. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.
125. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу. Київ: Інститут історії України Національної академії наук України, 2022. 512 с.
126. Смолій В.А. Правобережна Україна другої половини XVII - початку XVIII ст.: провінція Речі Посполитої чи частина самостійної держави? *«Польсько-українські студії»*, 1993, вип. 1, Київ.. 71 с.
127. Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини 17 - початку 18 ст.). Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. К., 2003. С. 305-307.
128. Сокирко О. Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепи 1708 р. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць*. Відп. ред. В. А. Смолій, відп. секр. О. О. Ковалевська. К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. 81-93 с.
129. Сорока Ю. Безгетьмання та останній гетьман України. Харків: Фоліо, 2015. 63 с.
130. Станіславський В. Від Коломацької ради до повстання Петра Іваненка: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1687-1691 рр.. Листи Івана Мазепи. 1687-1691 /Упор. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. 480 с.
131. Станіславський В. Коломацькі статті 1687. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка — Ком. С. 457.

132. Степанков В.С. Гетьманство Івана Виговського. Гетьманство Івана Виговського: соціальнополітична боротьба і проблема державного будівництва (серпень 1657 – вересень 1659 р.) *Середньовічна Україна*. К., 1994. С. 88–108

133. Степанчук Ю. Гальчак С. Лисий А. Ліквідація московським самодержавством державної автономії України-Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. Хронологічний довідник. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2021. 160 с.

134. Степанчук Ю. Нарощування військової присутності на території Гетьманщини як інструменту реалізації імперської політики щодо України. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2009. Вип. 15. С. 28-35

135. Стражев А. И. Методы работы с исторической картой. *Преподавание истории в школе*. 2002, № 10. С. 59-63.

136. Страхов, М. Основні риси зовнішньої політики Української козацької держави Богдана Хмельницького (1648-1657). *Вісник Академії правових наук України*. 2006 р. №3(46). Х. : Право, 2006. С. 60-66.

137. Танрова-Яковлева Т. Г. Мазепа. М.: Молодая гвардия, 2007. 269 с.

138. Тимів І. Битва під Журавном 1676 р. *Сіверянський літопис*. 2018. № 4. С. 15-29.

139. Третьякова О.В. Картографічні вміння як складник просторової компетентності. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*, №1(6), СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2018. С. 3-5.

140. Третьякова О.В. Кртографічні вміння як складник просторової компетентності. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін: науково-педагогічний журнал*, №1(6), СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2018. С. 3-5.

141. Труды Полтавской учёной комиссии. /под ред. И.Ф. Павловского и др. Вып. 9. Полтава: типогр. Г.И. Маркевича, 1912. 278 с.

142. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. Т. 2. П, 1858. 493 с.

143. Фатке В. Работа с картой. *Преподавание истории в школе*. 1992. № 3-4, С. 45-55.
144. Федлрук Я. Лондонська газета «Mercurius Politicus» 1655–1657 років про Україну і козаків. *Ukrainica Petropolitana: Сб. научн. тр.* СПб., 2008. Вып. 2. С. 87–88.
145. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). АН України, Ін-т укр. Археографії. Львів, 1993. № 68 С. 54–55.
146. Федорук Я. О. Англійські газети про Україну на початку московсько-польської війни в 1654 р. *Український історичний журнал*. 2017. № 5. - С. 91.
147. Федорук Я. Ф. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654 – 1657, – Част.1: 1654 рік. Львів. 1996. 264 с.
148. Фідря О. Просторова компетенція та картографічні вміння в шкільних курсах історії. *Історія в школах України*. № 5 , 2008. С. 25-30
149. Фідря О. Чи можливо зрозуміти історію? (Методологія історії та формування хронологічних і просторових компетенцій учнів). *Історія в школах України*. 2004. № 5. С. 2-7.
150. Флоря Б.Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть II. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. М.: Памятники исторической мысли, 2001. С. 108-148
151. Фоменко О.Є. Міжнародні відносини України у 1652–1657 рр. *Історичні науки: Збірник наукових праць*. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. 192 с.
152. Храбан О. Україна після “Переяславської угоди” в 1654- 1660 роках. *Українознавець - Connoisseur of Ukraine*. Випуск XVII. Львів, 2017. С. 87-88
153. Циганкова Т.М., Гордеева Т.Ф. Міжнародні організації. К., 2001. 340 с.
154. Чабан, А. Ю., Харсун, О. В. Українська козацька держава часів Богдана Хмельницького як суб’єкт європейських міжнародних відносин.

Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки, 2017. (№ 1). С. 118-126.

155. Черняк Е.Б. Изменения в системе европейских государств во второй половине XVII - начале XVIII века История Европы. Т. 4. Москва, 1994. 509 с.

156. Чухліб Т. В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. К.: Наш час, 2007. 156 с.

157. Чухліб Т. “Руїна” Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* 2004. № 4. С. 473-506.

158. Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). Київ: КМА, 2004. 286 с.

159. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648 - 1714 рр. К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.

160. Чухліб Т. Іван Мазепа. Київ: В-тво "Арій", 2013. 375 с.

161. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид., випр. і доповн. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.

162. Чухліб Т. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656-1667 рр.). Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996. С. 90-97

163. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. 327 с.

164. Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдовський господар Г. Дука (1681 — 1683 рр.) *Київська старовина*, 2002. № 4 С. 126—140.

165. Чухліб Т. Шведська корона на захисті української булави. *ACADEMIA TERRA HISTORIAE: Студії на пошану професора Валерія Смоля*, Книга 1, Київ, 2020, С. 109 – 124.

166. Чухліб Т. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи К.: Наш час, 2008. 263 с.
167. Щербак В. О. Імперські перетворення в Гетьманщині після Полтавської битви. *Історична пам'ять*. 2009. № 2. С. 10–14.
168. Яковлева Т. Г. Мазепа – гетман: В пошуках исторической объективности. *Новая и новейшая история*. 2003. № 4. С. 15.
169. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Київ: Основи, 1998. 447 с.
170. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. *Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія*. К., 1927. Т.1. 670 с.

Підручники та посібники

171. Вагин А. Методика преподавания истории в средней школе. М., 1968. 245 с.
172. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: ЛДУ, 1999. 228 с.
173. Історія держави і права зарубіжних країн. 2-е вид. перероб. й доп. : Навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 730 с.
174. Пивошенко В.А.. Дидактичні ігри - умова успішного навчання на уроках географії. Методичний посібник. Вінниця: ММК, 2016. 96 с.
175. Пометун О. Методика навчання історії в школі. К.: Генеза, 2006. 328 с.
176. Пометун О.І., Фрейман Г.А. Практика реалізації компетентнісного підходу у суспільствознавчих дисциплінах/Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: бібліотека з освітньої політики/під заг.ред. О.В.Оварчук. К.: К.І.С., 2004. 112 с.

Публікації автора

177. Кіт П. Еволюція терміну «Україна» та «українець» від географічного найменування до етнографічної приналежності. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової студентської конференції "Україна соборна:

крізь призму гуманітарних досліджень". 19-20/10/2021 Черкаси. ЧНУ ім. Б.Хмельницького. 2021. С. 51-56.

ДОДАТКИ

Додаток А

Публікація статті «Еволюція терміну «Україна» і «українець» від географічного найменування до етнічної приналежності»

Всеукраїнська наукова студентська конференція

"Україна соборна: крізь призму гуманітарних досліджень"

19-20/10/2021

Черкаси. ЧНУ ім. Б.Хмельницького

Збірник наукових статей з актуальних питань історії, політології, філософії, правознавства

Черкаси - Київ
2021

51

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕРМІНУ «УКРАЇНА» І «УКРАЇНЕЦЬ» ВІД ГЕОГРАФІЧНОГО НАЙМЕНУВАННЯ ДО ЕТНІЧНОЇ ПРИНАЛЕЖНОСТІ

Кіт Павло Вікторович
студент Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
pavlokit123@gmail.com

Самоназви більшості країн і народів, які зараз існують, беруть свій початок із слів, які у первинному значенні мали географічне, династичне, релігійне, або інше значення. До прикладу, назва «Нідерланди» в буквальному перекладі означає «нижні землі», а «Данія» - «прикордонна земля», чи «межовий ліс». Схожа ситуація і з назвою «Україна».

Вперше, як топонім, це слово зустрічається у Київському літописі під 1187 р. (за Іпатійським списком), оповідаючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича під час походу на половців: «за ним же Україна багато потужила». Пізніше «Україна» згадується в тому ж літописі під 1189 роком: «и приїхавши же емоу ко оукраїні галицькою». Також в Галицько-Волинському літописі під 1213 роком: «и прише Берестини и Оугровескь и Верещинь и Сѣольь Комовь и всю Оукраїною» [7, с. 17-19]. Проаналізувавши «Повість минулих літ» можна дати локалізацію цьому топоніму:

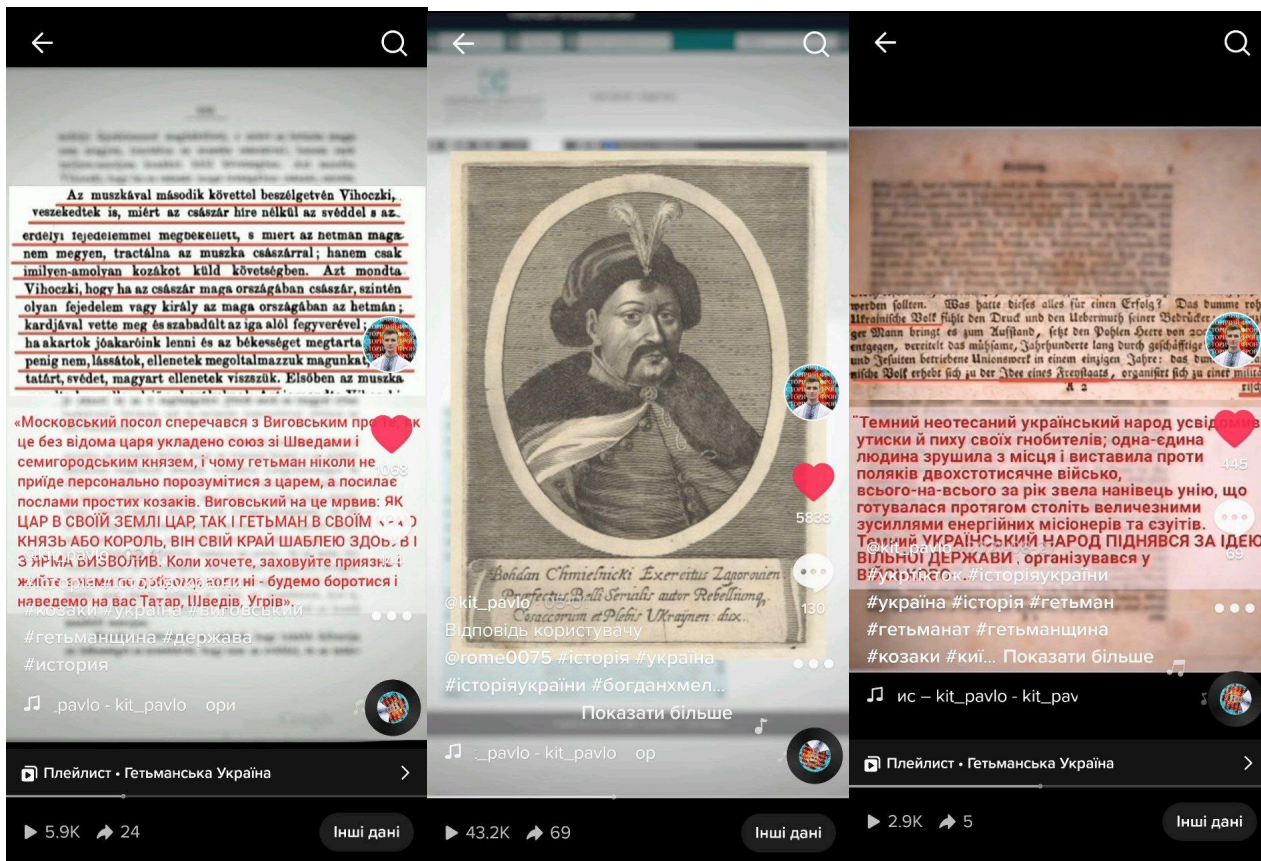
- південна частина Переяславської землі;
- південно-східна частина Галицької землі;
- терени Волинської землі в басейні лівобережжя середньої течії Західного Бугу, суміжне з Ляльською землею Малої Польщі.

Суперечки щодо первинного значення цього терміну не вичухають і досі. Проаналізувавши джерела, я вважаю найбільш адекватним висновок Кирила Галушка: «Щодо походження самого слова «Україна» існують дві версії: 1)

"Україна соборна: крізь призму гуманітарних досліджень"

Джерело: Домашній архів Павла Кота.

Відео по темі роботи з каналу автора в «ТікТок»

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

Лист Карла X Густава до Веллінга Готтара, 1657р.

— 207 —

sten aus Siebenbürgen vnd beiden Wallachischen Fürsten in eine vertrauliche freundschaft getreten, sie ersuchend, nichts wieder dieselben vorzunehmen, weil Er sonst gezwungen würde sich ihrer anzunehmen. Ich habe zwar weitläufftig auff alles dieses geantwortet, wein sie aber zu nichts anders sich resolviren wolten, anch mir vorgeworfen, dass ich mit den Mosowitern müste negotijret haben, weil ich ihnen so lange contrarierte vnd protestirte, muste Ich mich ihre art gefallen vnd es also dabey beruhen lassen vnd mit aller vergnügung mich wieder auff die reise machen. Eine weitläufftigere relation habe wogen enge der zeit Ich Ew Königl. Mtz mit thun können, in aller vnterthänigkeit Ew. Kl. Mtz pittend, wolle mich hiemit in ferner beharliche gnade vnd huld nehmen, als der ich bin

Ew. Königl. Maytts
allerunterthänigster gehorsamster
diener und knecht

Gottward Velling.

(Исход. Гов. Архив: Оссация).

LXXXV.

Копія письма кор. Карла X Густава къ Готтару Веллингу съ доклада-
тельными приказаниями убѣдять гетмана Хмельницкаго и крѣпкихъ
татаръ воевать съ Москвою.—Изд. Марієбургъ, 20 февраля 1657 г.

D-но...

Repetito priarum literarum.

Carolus Gustavus etc. Gratiam etc. Nobilis Nobis sincere fide-
lis. Quamquam pro rei gravitate et temporum horum requiitione non

— 208 —

destitimus quavis occasione literatis nostris mandatis studium tam acaere, sicuti super literas Nostras de 9 Junij certo eidam amico per Regionem ad te ituro commissas, postero die, hoc est declino ejusdem in duplo alia via per anam Transylvania mitti curavimus. Nihilominus tamen cura Nobis est, hanc quoque scribendi occasionem accipandi, quo intelligas nullum momentum velle Nos a te intermitti perficendi quam celerrime illa, qua tibi in commissis dedimus. Si Campiduci Chmielnicio adeoque genti Zaporovianae cordi est, avitam fidem, libertatem et novum Statum contra injurias Polonos, non solum in presens, sed etiam in futura tempora contra quosquam eundem turbare volentes, munitioni adeoque conditiones ejusdem Status sui meliorandi et stabilendi, jam illud tempus esse cogitant nostra conjunctione armorum Nobiscum et cum D. Principe Transylvania contra totos perfidos hostes suos justa vindicta insurgere et occasione copiamque amplius ledendi ijs praeciderent possunt. Et ut tam salubre consilium effectui jungatur, plurimum referet, si occupata omni opportunitate operam dederis, ut, sublata, sicuti aliqua inter aeternitatem Principem et Cosacos nota est, omni simulatione, communi cause nihil profutura, eos sic inducas, ut communit rei hoc tempore summe proprium emolumentum in consilio habeant. Etenim si aliquo incidente casu abduci sese paterentur a communi hac conjunctione, et aut Polonis suis inimicorum conciliarentur (quem ad modum Moschi inter conditiones Vihenses hoc intendunt, quo ijs aliquando obnoxij fiant), aut Moschi plane subiecterent, considerandum eis reliquas, quam tenem in eo securitatis spem inveniant, aut expectent, cum reconciliatis tuto fidem habere nequeant, ac Moschum pariter Regem Poloniae tam potentem D-nm habere non nisi periculosum foret. Igitur non alias melius rebus suis prospexerint, quam si libertati Status sui presentis sub favore armorum Nostrorum et Transylvania sic consuluerint, ut gravem amplius Dominum non timeant, nec de vindicta suo, sive politico sive ecclesiastico, quicquam derogeret, quo faciet, si non solum prospiciant, ne a Polonis quicquam timeant, sed etiam ne paria a Moscho

— 209 —

aliquando metere necessitas ipsis imponatur. Sicuti ad interesse Status eorum pertinet, ut Moscos moderatis Imperij viribus gaudeat, nec avaras manus ultioras, quam par est et vicinarum salus patitur, extendat, ita quoque sine invidia contentantiam populorum Imperio suo tranquille fruatur; sin vero bello Nos appetere non abest, querenda per Chmielnicum Campidacem occasio, qua eidem comode persuadatur, ut rationem habeat istius belli, quod nullas ob causas justas susceperit, et si pergit illud continuare, fieri possit, ut sollicitatis aliunde gentibus non exiguum periculum pariat. Deum si aliquid inter Cosacos et Tartaros commereij intercedit, eadem opera providendum tibi est, ut si Tartari adduci nequeant, quo Nobiscum contra Polonos arma sociare velint, saltem ne pro illis eadem adversus Nos expediant, sed potius Moschum hostem eundem aggrediantur: quod suaderi posset, adhibitis ad id aptis argumentis, salutem eorum Statumque facientibus ductis a potentia Moschi quotidie metienda incrementa capiente, adeoque naturali odio, quod tanto acerbius Moschi in eos exercituri sint, si ex dissensionibus nostris immodicas vires acquisiverint. Juxta quoque ostendes, quanto justius eis bellum intulerint, a quibus tutam et securam pacem sibi promittere vix possunt. Quibus etc.

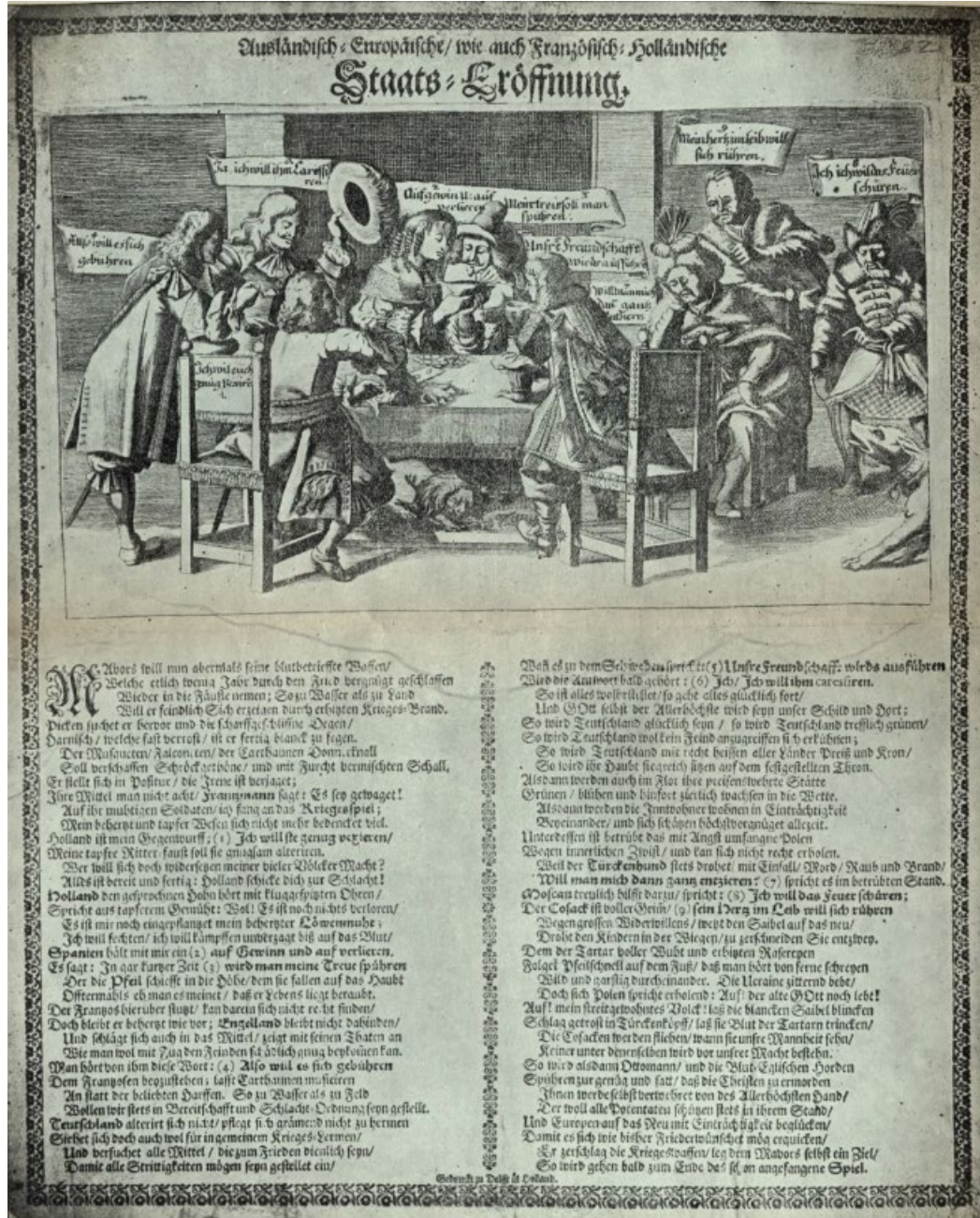
Marienburgi. 20 Februarii 1657.

(Исход. Гов. Архив: Рѣксрегистрация за 1657 г., фол. 380).

АКТИВЪ Ч. III. т. 5-6. 14

Джерело: Домашній архів Кота Павла.

Українська держава на голландській гравюрі, 1650р.
(«Чужоземно-європейські, як також французько-голландські
державні збори» (бл. 1650))

Джерело: Записки ЧСВВ.— 1935.— Т. 6, Вип. 1–2.— С. 326.

«Король Польський, великий князь Литовський і Український»

Джерело: <https://www.ukr-archive.org>

План-конспект уроку «Гетьманщина в часи Мазепи».

Мета уроку: : сформувати уявлення про участь України у Північній війні; охарактеризувати внутрішню та зовнішню політику уряду Гетьманщини в період 1687 – 1709 рр; визначити причини повстання І. Мазепи проти царської влади; розвивати вміння учнів аналізувати історичні джерела, працювати над вивченням історичних подій, вести документацію, висловлювати й аргументувати власну точку зору та виховувати інтерес до історичного минулого свого народу.

Компетентності

Ключові: спілкування державною мовою (вести аргументовану дискусію на відповідну тематику); соціальна та громадянська компетентності (працювати в групі, досягати порозуміння та налагоджувати співпрацю, використовуючи власний і чужий, зокрема взятий з історії, досвід); екологічна грамотність і здорове життя (ухвалювати рішення, обмірковуючи альтернативи й прогнозуючи наслідки для здоров'я, добробуту і безпеки людини).

Предметні: хронологічна (уміння орієнтуватися в хронологічному просторі); інформаційна (користуватися довідковою літературою, Інтернетом тощо для самостійного пошуку інформації); логічна (ставити запитання та шукати відповіді); аксіологічна (порівнювати й оцінювати факти та діяльність історичних осіб з позиції загальнолюдських і національних цінностей, визначати власну позицію щодо суперечливих питань історії).

Тип уроку: комбінований.

Обладнання: підручник Історія України 8 клас О.В. Гісем, О.О. Мартинюк, контурні карти, інтелект-карти, ноутбук, проектор.

Основні дати: 1687-1709 рр. – гетьманування Івана Мазепи;
1687 р. – Коломацькі статті;

1689 р. – другий Кримський похід;

1700 р. – Константинопольський мир.

Основні поняття і терміни: виборні козаки, підпомічники, мазепинське бароко.

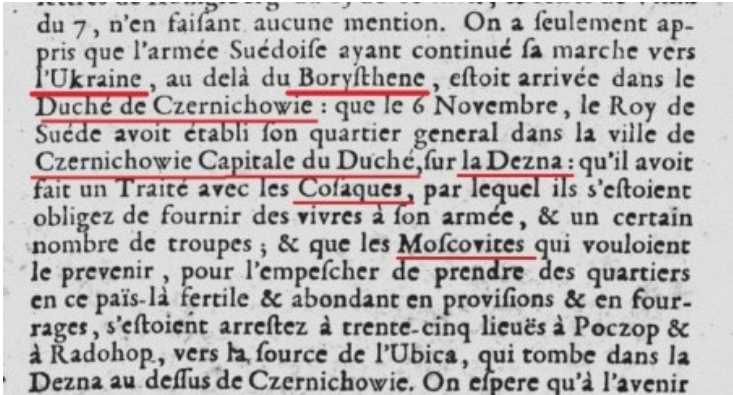
Основні постаті: гетьман І. С. Мазепа (1687-1709 рр.).

План:

1. Адміністративно-територіальний і соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини. Розвиток господарства.
2. Обрання І. Мазепа гетьманом. Коломацькі статті. 1
3. Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695—1696 рр.
4. Внутрішня політика гетьмана І. Мазепа.

Час	Етап уроку	Навчально-виховна діяльність вчителя	Навчально-виховна діяльність учнів	Прим.
2 хв.	I. Організ. момент.	Привітання, перевірка присутності.		
10 хв.	II. Перевірка д/з.		<p>Бесіда.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Які регіони України та Росії охоплювала Слобожанщина? 2. Що таке займанщина? 3. Що собою являла слобода? 4. На скільки років звільнялись жителі слобод від податків? 5. Хто такий Іван Дмитрович Сірко? 6. Чи можна вважати Сірка справді умілим і можливо найкращим козацьким полководцем 2-ї пол. XVII? Тезу аргументовано або підтвердьте, або навпаки спростуйте. 	

4 хв.	III. Етап мотивації.	«Від Богдана до Івана на Україні не було гетьмана», цей вираз належить Івану Мазепі, і сьогодні ми поговоримо про гетьманство цієї неоднозначної історичної постаті, отже тема сьогоднішнього уроку «Гетьманщина в часи Івана Мазепи».		
4 хв.	IV. Актуаліз. опорних знань.		<p style="text-align: center;">Бліц-опитування.</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Як називався період в історії України, який розпочався в другій половині XVII ст.? 2. Якими процесами та подіями на території України він характеризувався? 3. З ім'ям яких гетьманів пов'язують початок і закінчення цього періоду? Чому? 4. Кого ще з гетьманів, діяльність яких припадає на цей час, ви можете назвати? У чому полягало значення їхньої діяльності? 5. Що вам відомо про гетьмана Івана Самойловича? 6. Пригадайте, між якими державами був укладений Бахчисарайський мир та яким був його зміст. 	<p>Инф. Хрон. Инф.</p> <p>Аксіо. Лог.</p> <p>Аксіо</p> <p>Инф. Аксіо.</p>
15 хв.	V. Етап пояснення нового матеріалу. Питання № 1	<p>Розповідь вчителя: XVII ст. територія Гетьманщини неодноразово змінювалася, але незмінним залишався полково-сотенний устрій, започаткований Б. Хмельницьким. У Гетьманщині після обрання І. Виговського утвердилася республіканська форма правління, яка вже незабаром стала республікансько-олігархічною. Змінилася й форма державного устрою. У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворилася на нестійке об'єднання (конфедерацію), що складалася з Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини та Запорозжя.</p> <p>У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій</p>	<p style="text-align: center;">1. Установіть в хронологічній послідовності фрагменти з періодичних видань.</p> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px; margin-bottom: 5px;"> <p>«Лондон Газетте» (ч. 4126): «Генерал Мазеппа, який командує козаками коло Києва, переправився через Дніпро та йде в напрямі Берестя, щоб з'єднатися з саксонським корпусом під командуванням генерала Шуленберга.»</p> </div> <div style="border: 1px solid black; padding: 5px;"> <p>«Gazette de France» №5: «...Ми завжди перебуваємо у невизначеності щодо стану армій Короля Швеції та Царя, які обидва перебувають в Україні. Московити поширювали чутки, що шведи ніби оточені; що у них немає провіанту: що їхня армія скорочується до двадцяти п'яти тисяч чоловік, серед яких тисяча хворих: що цар лише чекає приєднання двадцяти тисяч</p> </div>	<p>Хрон. Лог.</p>

	<p>на Правобережжі було ліквідовано, а Запорожжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. На Лівобережжі існувало десять полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні.</p> <p>Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Українська шляхта фактично злилася з козацькою старшиною. Наприкінці XVII ст. селяни, міщани, козаки стали втрачати здобуті ними соціальні й майнові права. Незважаючи на зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані та непривілейовані верстви. До привілейованих прошарків належали старшина, шляхта, духовенство, козаки, міщани. Непривілейованим станом суспільства були селяни.</p> <p>На Лівобережжі почала формуватися старшинська форма землеволодіння, яка за своєю суттю нагадувала шляхетську, дворянську. Старшинська земельна власність існувала у двох формах: ранговій (тимчасовій) і приватній (спадковій). Рангова формувалася із царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпору дому» чи «купольне» (повне) володіння. Зміцнювалися позиції гетьманського та монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта й монастирі отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У мастках старшини й шляхти селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність, виплачували різні податки та виконували повинності, у монастирських — іноді відбували панщину.</p>	<p>драгунів, які прибудуть до нього з Москви, щоб напасти на них у їх таборі & що мало козаків які б йшли за гетьманом Мазепою, постійно його зраджують: але новини від 7 грудня, які ми отримали через Волинь, сильно відрізняються від цих.»</p> <p>Бостон Ньюз-Леттер (ч. 198): «Козаки під командою Войнаровського, небожа генерала Мазепи, прибули в околицю Люблина, а звідси будуть продовжувати свій похід у глибину центральної Польщі»</p> <p>Дейлі Курант (ч. 953): "Мазеппа, генерал козаків, концентрує свої війська над Дніпром, щоб іти на допомогу Августові, що має для останнього велике значення".</p> <p>2. Визначте дату, яку описує французька газета "Gazette"</p> <p>Переклад: «...Ми дізналися, як шведська армія, продовживши свій похід в бік України, за Бористеном [Дніпром], прибула до Князівства Чернігівського: що 6 листопада король Швеції прагнув заснувати свою штаб-квартиру в місті Чернігові, столиці Князівства, на Десні: що він уклав</p>	<p>Хрон. Лог.</p>
--	--	---	-----------------------

			договір з Козаками, згідно з яким вони мали допомагали забезпечувати продовольством його військо та певну кількість Козаків»	
Питання № 2	<p>Розповідь вчителя. Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу Івану Мазепі (1687—1709 рр.).</p> <p>Звістка про підписання Коломацьких статей стала поштовхом для заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на мастки старшини, деяких убивали. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.</p>	<p>1. Робота з історичним джерелом</p> <p>«Зі спогадів шотландського генерала Патріка Гордона про обрання гетьманом Івана Мазепи»</p> <p>«25-го виступили в поле неподалік від козацького табору вибрані полки та стрільці... Близько 10-ї години з великого табору прибув генералісимус з боярами й визначними людьми перед військо. Вони подалися до шатра..., наказали принести всі знаки гетьманської влади й покласти на малий стіл, накритий дорогим килимом... Усім козакам наказали стати кругом. По тому визначні з них подалися разом з боярами до шатра-каплиці. Після молитов, що тривали приблизно чверть години, всі вийшли з шатра. Генералісимус сказав козакам, що царі, згідно зі старим звичаєм, дозволили їм обрати вільними голосами гетьмана. Він зажадав, щоб вони ухвалили рішення. Спочатку запанувала коротка тиша. Але згодом почулися голоси, що хочуть обрати Мазепу. Це скоро поширилося, і всі почали кричати, що хочуть Мазепу на гетьмана. Генералісимус запитав визначних козаків, кого вони хотіли б мати за гетьмана. Усі одностайно відповіли, що хочуть Мазепу».</p> <p>М. С. Грушевський про обрання гетьманом Івана Мазепи «Тим часом на першу вість про арешт Самойловича у війську і по полках почалися розрухи против старшини: в таборі під Кодаком прилуцькі козаки вкинули свого полковника і суддю полкового в огонь і засипали землею; в Гадяцькій полку побили декого з старшини, в інших громили старшину... — приятелів гетьмана бувшого. Тому старшина</p>		

			спросила скорше вибрати гетьмана... Очевидно, справа вибору була облажена наперед — Іваном Мазепою. Він пообіцяв Голіцину за своє обрання 10 тис. рублів, і під впливом всесильного тоді Голіцина його кандидатура не стріла ніяких перепон».	
			Запитання до документу 1. Чи користувався Мазепа авторитетом? 2. Яким насправді був гетьман Іван Мазепа? 3. Чи можна вважати Мазепу корупціонером або це ж могла бути вимушена міра? 4. Все ж таки зіграв авторитет чи хабар?	Лог. Аксіо. Лог. Лог.
Питання № 3	Досягнувши певної стабілізації в Гетьманщині, І. Мазепа мав брати участь у подальших військових діях проти Криму. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самарою й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від набігів татар. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав на Запорожжя тисячу золотих. Навесні 1689 р. відбувся другий Кримський похід під керівництвом П. Голіцина та І. Мазепи. 100-тисячне московське військо зі слобідськими полками рушило на Крим. До війська приєдналися й гетьманські полки. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через брак води й харчів йти у глиб Криму П. Голіцин не наважився та повернув назад. Фактично похід завершився провалом.	1. «Логічний ланцюжок Квінтиліана» (Розглядаючи питання про Кримські походи): - Що? (об'єкт) – Кримські походи - Де? (місце) – Крим - Коли? (час) – 1687 і 1689 рр. - Хто? (суб'єкт) – гетьман Мазепа і воєвода Голіцин. - Для чого? (мета) – захист кордону = похід у відповідь. - Чим? (засоби) – московсько-козацьке військо. - Як? (форма) – невдачею. 2. «Мікрофон» • Мазепа – романтичний герой, тому що... • Найбільше мені подобаються такі риси характеру Мазепи, як ..., тому що... 3. Порівняйте опис І. Мазепи з гравюрою І.	Лог. Прост. Інфо. Лог.	

	<p>Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб представитися царям Івану V і Петру I. У цей час у Москві стався палацовий переворот, здійснений прихильниками Петра I. Мазепа збагнув, що він може втратити булаву, і не гаючи часу прибув до Петра, аби засвідчити свою лояльність і завоювати довіру. Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади та впорядкування відносин у Гетьманщині. У цей час війна з Туреччиною та Кримом тривала. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до району нижньої течії Дніпра та Очакова. Перший похід Петра I в 1695 р. на Азов виявився невдалим за відсутності флоту. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були більш вдалими. Гетьманським військам вдалося захопити Кизи-Кермен і Тамань. У 1696 р. Петро I разом із козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив другий Азовський похід, і за підтримки новозбудованого флоту місто було здобуто. Военні дії точилися і поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Туреччиною затягувалася. Це лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію та споряджати козацькі полки. У 1699 р. союзники Петра I, країни Священної ліги, уклали мир із Туреччиною в Карловцях. 30 липня 1700 р. між Московією та Туреччиною був підписаний Константинопольський мир, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря.</p>	<p style="text-align: center;">Бернігерота</p> <p>Ж. Балюз. Листи. 1704 р.»: «З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа. Він вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».</p>	<p>Лог. Інфо. Аксіо.</p>
--	--	--	----------------------------------

			 <p data-bbox="1290 719 1984 778"><i>І. Бернігерот. Верховний військовий вождь запорізьких козаків Іван Мазепа</i></p>	
<p data-bbox="331 791 456 855">Питання № 4</p>	<p data-bbox="488 791 1245 967">На першому етапі гетьманування І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки у воєнні походи.</p> <p data-bbox="488 975 1245 1414">За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й московські війська. За все це І. Мазепа отримував щедрі подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа здобув найвищий орден — Андрія Первозванного, а також титул князя Священної Римської імперії. У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу</p>	<p data-bbox="1312 791 1805 823">1. Метод «Критичного читання»</p> <p data-bbox="1267 831 2007 1015">Питання про опрацьовуємо Внутрішня політика гетьмана І. Мазепа використавши підручник. Як підсумок, запропонувати учням висловити свою думку з приводу найвизначнішої події та пояснити чому вони так думають.</p> <p data-bbox="1267 1023 2007 1094">- Запишіть термін «мазепинське бароко» та «колегіум» у зошит.</p> <p data-bbox="1312 1102 1648 1134">2. «Історичні дебати»</p> <p data-bbox="1267 1142 2007 1286">Одна група учнів на основі історичних джерел обгрунтовує тезу «Іван Мазепа – патріот своєї батьківщини», а інша група - тезу «Іван Мазепа – зрадник».</p>	<p data-bbox="2029 1270 2119 1334">Мовл. Лог.</p>	

	<p>універсалів про передачу старшині, монастирям і великим купцям у володіння сотні сіл із десятками тисяч селян.</p> <p>Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Московії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того, І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших суспільних станів.</p> <p>У 1698 р. козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу (виборних) і неспроможних (підпомічників), які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.</p> <p>Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність.</p> <p>У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами.</p> <p>Так, під його безпосереднім наглядом і керівництвом було споруджено 12 храмів. За гетьманування І. Мазепи було відновлено багато старовинних храмів княжої доби.</p> <p>Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру. Інший напрямок культурницької діяльності</p>		
--	---	--	--

		Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби були одними з кращих українських книгодруків. До речі, сам гетьман мав чи не найкращу в Україні книгозбірню й обдаровував книжками із цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб. Опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в 1701 р. на академію.		
8 хв.	VI. Етап системат. знань.		<p style="text-align: center;">Мозковий штурм</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Хто зображений на 10 гривнях? 2. Де і коли були підписані Коломацькі статті? 3. Якими були напрямки походів в 1687 і 1689 р.? 4. В якому році Києво-Могилянський колегіум отримав статус академії? 5. Що хто такі козаки-виборні та козаки-підпомічники? 6. Як називався архітектурний стиль, в якому зводились тогочасні храми? 	Лог. Інф. Прост. Хрон. Інф. Інф.
1 хв.	VII. Висновки.	<p>У Лівобережній Гетьманщині та на Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувався панівний прошарок козацької старшини, шляхти й вищого духовенства. Швидко зростало велике землеволодіння.</p> <p>Протягом другої половини XVII ст. відбувався швидкий розвиток сільського господарства, що був зумовлений зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, зростанням кількості населення й освоєнням нових земель.</p> <p>I. Мазепа докладав величезних зусиль для створення еліти козацької держави, усіляко опікувався культурою та освітою, що сприяло духовному розвитку України.</p>		

1 хв.	VIII. Д/з.		§ 27. Скласти історичний портрет гетьмана Мазепи.	
-------	---------------	--	---	--

